

Олександр Панарін, Антоніна Макаревич
Юлія Топольницька, Олександр Охріменко

Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти

5

клас

інтегрований курс

НОВА УКРАЇНЬСКА ШКОЛА

Видавництво
ітера

УДК 4(477):37.017.4(075.3)
П16

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 8 лютого 2022 р. № 140)*

Відповідно до Модельної навчальної програми
«Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти.
5–6 класи (інтегрований курс)»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Кафтан М. В., Козорог О. Г., Костюк І. А.,
Мудрий М. М., Селіваненко В. В.)

Методичний супровід підручника
<https://ukrainasvit-5k-nus.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-355-6

© Панарін О. Є., Макаревич А. С.,
Топольницька Ю. А., Охріменко О. С., 2022
© «Літера ЛТД», 2022

Як працювати з підручником	5
----------------------------------	---

Розділ І. СПІЛЬНОТИ, У ЯКИХ Я ЖИВУ

І. Вступ

Урок 1. Що я знаю про себе, Україну і світ	6
--	---

ІІ. «Я» та «інші». Що таке спільнота й належність до неї

Урок 2. «Я» та «інші». Гідність і рівність	10
--	----

Урок 3. Роль родини й громади в житті людини	14
--	----

ІІІ. Що об'єднує людей у спільноті та якими вони бувають

Урок 4. Виникнення спільнот/громад	18
--	----

Урок 5. «Велика» і «мала» Батьківщина	22
---	----

Урок 6. Світ. Українці за межами України	26
--	----

ІV. Якими людські спільноти були в минулому та є тепер

Урок 7. Перші людські спільноти	30
---------------------------------------	----

Урок 8. Села й міста в минулому і тепер	36
---	----

V. Життя в громаді

Урок 9. Правила співжиття в минулому і тепер	40
--	----

Урок 10. Що таке влада і якою вона буває	44
--	----

Урок 11. Рівність і гідність як основа взаємодії в суспільстві	48
--	----

VI. Приватний і публічний простір людини

Урок 12. Приватний простір людини в минулому і тепер	52
--	----

Урок 13. Публічний простір в минулому і нині	56
--	----

Урок 14. Як люди усвідомлювали себе в різні часи. Урок-узагальнення ...	60
---	----

Розділ II. МОЯ КРАЇНА — УКРАЇНА

VII. Історична топоніміка України. Поява назви «Україна»

Урок 15. Назва «Україна» впродовж століть	62
---	----

Урок 16. Історична топоніміка	68
-------------------------------------	----

Урок 17. Історико-географічні назви як свідчення минулого	71
---	----

VIII. Україна на карті в минулому і тепер

Урок 18. Що таке «історична карта»	75
--	----

Урок 19. Як виглядала Україна на картах минулого	82
--	----

IX. Історико-географічні регіони України

Урок 20. Історико-географічні регіони в Україні	88
---	----

Урок 21. Що таке етнографія	92
-----------------------------------	----

Урок 22. Етнографічні особливості різних регіонів України	96
---	----

X. Заняття, звичаї і традиції українців у минулому і тепер

Урок 23. Як із часом змінювалися заняття українців	100
--	-----

Урок 24. Що таке «традиція»	106
-----------------------------------	-----

<i>XI. Україна багатокультурна</i>	
Урок 25. Що таке багатокультурність	111
Урок 26. Україна – багатокультурна країна	114
Урок 27. Що пов’язує Україну, Європу і світ	118
Урок 28. Видатні вихідці з України та українці не за походженням, а за духом	122
<i>XII. Що сьогодні означає бути громадянином України</i>	
Урок 29. Якими є відносини людини і держави. Що їх пов’язує	126
Урок 30. Що таке «права людини»	130
Урок 31. Що таке демократія і як вона пов’язана з правами людини	134
Урок 32. Що ми дізналися про себе і про нашу країну. Урок-узагальнення	138
Словник	142

Шановні п’ятикласниці та п’ятикласники!

Ми раді, що перед вами цей підручник. Це означає, що з нашою допомогою, разом зі своєю вчителькою або вчителем ви пізнаватимете світ, його історію та вчитиметеся бути частиною громадянського суспільства. Все це та багато інших цікавих відкриттів чекають на вас у курсі «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти».

На уроках цього курсу ви глибше пізнаватимете себе, досліджуватимете власне минуле, минуле близьких і рідних, історію своєї громади. Ви також почнете дізнаватися про минуле нашої країни та всього світу. На вас чекає знайомство з новими героями та героїнями. Ви довідаєтеся про людей, вчинки і праця яких змінили перебіг історії. Вам стане відомо, якими були людські спільноти в давнину та якими є сучасні спільноти.

Весь наступний рік ви досліджуватимете себе, свою громаду, нашу Україну та увесь світ. Познайомитеся з тим, як влаштоване життя сучасного суспільства та довідаєтеся, як стати його повноправною частиною. Дізнаєтеся, як люди облаштовували своє життя у минулому та як роблять це тепер. Зрозумієте, чому історія – це не лише події сивої давнини, а усе, що відбувається з нами. Цей підручник допоможе вам знайти відповіді на ці та чимало інших важливих запитань.

Щиро бажаємо успіхів!

Як працювати з підручником

Ключові запитання уроку –
відповіді на які запитання
шукатимемо на уроці

Тема уроку –
про що йтиметься
на уроці

В. ЖИТТЯ В ГРОМАДІ

вання, покращити жи
громади.
Найвищим органом
вання є загальні збори
ція. Саме вони обирає
виконавчий орган (у
учнівського колекти
мент). Однак ці орг
дування звітують пе

4. Чи є у вашій школі органи самоврядування? Як вони г
увають участь в учнівському самоврядуванні? Чи х
якусь посаду в органах учнівського самоврядування? С
б вирішувати? Запропонуйте стислу програму дій.

НАГЛЯД
ЗА УПРАВЛІННЯМ
ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

1

Організація
і забезпечення
освітнього процесу

2

УЧНІВСЬК
САМО
ВРЯДУВАН

ПІДСУМОВУЄМО

1. Складіть невелику розповідь, яка б вклю
шкільне самоврядування, демократичні
2. Дайте відповіді на запитання.
Що таке влада, якою вона буває? Чи
му? Що таке самоврядування? Для че
му?
3. Об'єднайтесь у кілька груп і виконай
Уявіть, що ваш клас – це держава.
  - Оберіть серед однокласників / с
  - Напишіть програму змін у класі
  - йтиме на вибори.
  - Створіть рекламні листівки з гол
  - Проведіть голосування.
4. Уявіть, що ви маєте друга / подругу в іншій країні. Напишіть уявного ли
ві / подрузі про особливості учнівського самоврядування у вашій школі. Розка
жіть, які питання воно вирішує та про свою участь у них.

14

47

Розділ 1. СПІЛЬНОТИ, У ЯКИХ Я ЖИВУ

3

Роль родини й громади в житті людини

Як утворюються родини?
Що таке громада та з кого вона складається?
Що таке взаємна турбота й відповідальність?

Обговорення
Поясніть, що таке родина,
громада.

Як утворюються родини?

Ви зростаєте в колі людей, які вас виховують.
Це ваші батьки, бабуся й дідусі, інші рідні. Мож
ливо, хтось один із батьків. У будь-якому разі
саме ці люди – ваша **родина**. З родини почина
ється дім – місце, де затишно й безпечно.
Родину створюють двоє людей, коли ухвало
ють відповідальне рішення жити разом,
виховувати дітей.
Основний Закон нашої держави – Конститу
ція – фіксує, що бажання чоловіка й жінки
їх обох.
Подружжя може обрати спільне прізвище або
зберегти ті, що були до шлюбу, чи приєднати до
свого прізвища прізвище другого з подружжя.
Обоє мають рівні права та обов'язки, вільні оби
рати заняття і професію. Питання життя сім'ї
вони мають вирішувати спільно.

СЛОВНИК

Родина (сім'я) – це група
людей, що складається
з близьких родичів.

1. Як вирішують важливі
питання у ваших родинах? Чи
існують у ваших сім'ях правила?
Чому важливо їх дотримуватися?

**Словник –
важливі терміни
та поняття**

Підсумовуємо –
різноманітні завдання,
виконання яких допоможе
краще зрозуміти тему уроку

Умовні позначення:

робота в парах

робота в групах

Що я знаю про себе, Україну і світ

Звідки взялися школа та навчання?

Що об'єднує всіх людей? Чому звичаї змінюються?

Що ми вивчатимемо в курсі «Україна і світ»?

Обговорення

Пригадайте з уроків «Я досліджую світ», що ви вивчали про себе та людей, які вас оточують. Створіть асоціативний куш із поняттями, які пригадали. Як за допомогою цих понять можна охарактеризувати себе та інших? Розкажіть про себе.

▲ Альбрехт Дюрер.
Навчання в школі.
Гравюра XVII століття

Звідки взялися школа та навчання?

Стартувало навчання у п'ятому класі. Чотири роки тому ви почали шкільну науку, але вже стільки всього знаєте та вмієте! У розкладі з'явилося більше предметів, а в рюкзаку – більше підручників. Хто ж придумав школу та навчання?

Старше покоління завжди прагнуло навчити дітей та передати їм свої знання. Найдавнішим згадкам про навчання дітей понад п'ять тисяч років. У державах Стародавнього Сходу перші заклади, де здобували знання, називали «будинками табличок», а вчителів – «батьком будинку табличок», адже тоді писали на вологих глиняних табличках.

Саме слово «школа» виникло в Стародавній Греції. Ви не повірите, але саме так давні греки називали дозвілля і відпочинок! У вільний час вони збиралися разом, щоб оповідати повчальні чи розважальні історії, розказувати про всі дивовижі світу, ділитися власним досвідом. Під час такого дозвілля люди почали гуртуватися навколо найбільш розумних та переконливих оповідачів. У них з'являлися постійні прихильники, які приходили по знання. Так зародилися перші школи та перші учні. Спочатку школою називали процес навчання, а вже потім – місце, де учні навчалися.

Із часом кількість дітей, що навчалися у школах, збільшувалася. Щоб навчання було якіснішим, 400 років тому чеський педагог *Ян Коменський* запропонував групувати учнів у класи, а навчання ділити на уроки. Так процес навчання у школі набув звичного для нас вигляду – з класами та уроками.

У класі та на уроці вам має бути комфортно й цікаво. Для цього вчитель чи вчителька орієнтується на потреби кожного учня та кожної учениці. Такий спосіб навчання запропонував у минулому столітті український вчитель Василь Сухомлинський. Сьогодні так навчаються в багатьох школах світу.

Це лише коротка історія того, як процес навчання з давніх часів змінився до сьогодення і як ви стали його частиною. І хоча між нами й давніми греками багато відмінного, проте і вони, і ми навчаємося у школі. І це не єдине, що нас об'єднує.

Саме для того, аби більше дізнатися про своє минуле, минуле України та світу, навчитися сприймати й поважати себе та інших, ви починаєте вивчати новий курс «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти».

1. Розгляньте фреску «Афінська школа». Що ви на ній бачите? Яку частину тексту параграфа можна використати для опису зображеного на фресці? Чим зайняті люди? Якого вони віку? Про що це свідчить?

Рафаель Санті.
Афінська школа.
1510–1511 роки.
Ватикан ►

Що об'єднує всіх людей?

За часів Стародавньої Греції усе населення Землі становило 230 мільйонів. Сьогодні майже стільки ж людей мешкає в одній лише Бразилії, а населення нашої планети становить майже 8 мільярдів людей! І кожен із них – єдиний і неповторний. Вивчаючи курс «Я досліджую світ», ви чимало дізналися про людину. Знаєте, що тіло має однакову будову в усіх людей. Знаєте, що кожен із нас має різні поєднання відтінку шкіри, кольору очей, зросту, фізичних можливостей. Люди зростають у різному середовищі, різних родин. Ми можемо належати до різних народів. Що ж нас об'єднує?

Наш спільний дім – планета Земля. Ми прагнемо жити в мирі. Хочемо, щоби природних ресурсів, які має наша планета, вистачало всім. Ми разом досліджуємо світ, створюємо нові технології.

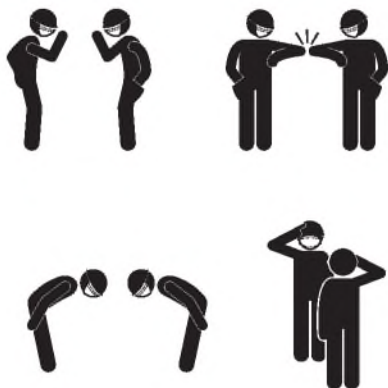
Нас об'єднує навіть наша різноманітність! Люди завжди цікавляться незрозумілим та незвичним. Часом цей інтерес веде нас за межі обжитого простору – на найвищі гори, у найглибші западини, навіть у космос. Але найцікавіше нам дізнаватися, що було до нас, як ми з'явилися на Землі, чому є саме такими. Іншими словами, ми вивчаємо свою *історію* – події, що сталися в минулому людства, й дізнаємося, чому вони важливі та як вплинули на нас.

Чому звичаї змінюються?

Уявіть, що ми можемо подорожувати в часі та опинилися в Стародавній Греції. Люди навколо схожі на нас. Ми навіть упізнали багато слів з їхньої мови. Можемо піти до театру подивитися і послухати виставу. Так само, як і у сучасній Греції, там можна скуштувати оливки й сир...

СЛОВНИК

Звичай – правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, громади, колективу.

Навіть вітатися може кожен по-своєму.

Однак чимало тодішніх звичаїв для нас здалися б дивними. Давні греки інакше вдягалися, їли напівлежачи, руками. Спостерігати за спортивними іграми дозволено було тільки чоловікам. Віталися вигуком «Радійте!», не тиснули один одному руки.

З розвитком людства, виникненням нових технологій, зміною клімату та наших потреб змінюються і наші традиції, одяг та їжа. Вашій родині, громаді та усьому населенню України притаманні певні звичаї. До прикладу, в українському суспільстві завжди був звичай обійматися при зустрічі. Та з поширенням коронавірусу дедалі частіше вітаються лише словами: «Добрий день!», «Доброго здоров'я» тощо. Звичай рукоштовтання та обіймів при зустрічі можуть відійти в минуле, а замість них з'являться нові – наприклад, кивок головою.

2. Придумайте спосіб вітання на уроках. Нехай це буде жест, слово, вислів або їхня сукупність. У вітанні має відображатися гарний настрій та повага одне до одного. Запам'ятайте та використовуйте це вітання протягом року, і це стане вашим звичаєм.

Що ми вивчатимемо в курсі «Україна і світ»?

У п'ятому класі ми вивчатимемо світ людей довкола нас. Ми дізнаємося більше про спільноти, народи та різні країни. Про те, як з'явилася сучасна Україна, які народи проживають на наших теренах, які вони мають звичаї і традиції. Але найчастіше ми говоритимемо про вас та про громаду, у якій ви живете. Наше дослідження стосуватиметься не лише сучасного, а й минулого. Наука, яка вивчає минуле людства, називається *історія*.

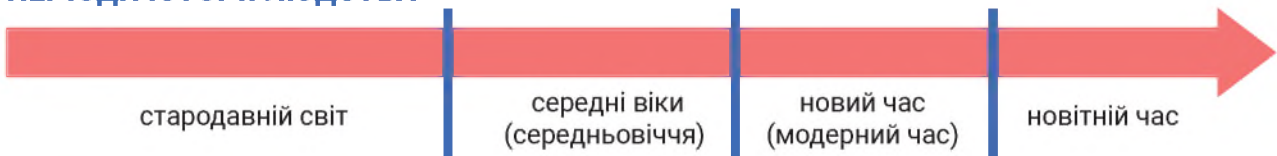

- 3.** Коли почалася історія?
Яка перша подія в історії?
Чи можна знати це точно?

Вважають, що вона почалася тоді, коли виникла людина. За даними сучасних досліджень, це сталося близько трьох мільйонів років тому. Щоб дослідити увесь цей дуже тривалий час, історики домовилися розділити його на частинки – *періоди*. Ці відрізки не є однаковими. Детальніше про кожен період ви дізнаєтеся у процесі вивчення історії.

Події, які відбулися дуже давно, можуть досі впливати на нас. Тисячі років тому люди придумали, як передавати знання одне одному, почали досліджувати та навчатися. На вас чекає незвична подорож минулим та сучасним, вашим рідним краєм та цілим світом.

ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

ПІДСУМОВУЄМО

- Розкажіть про звичаї у вашій родині, школі, селі / місті, країні. Які знаєте особливості, притаманні лише цій спільноті: уподобання в їжі, способи привітання та звернення до людей, формули ввічливості тощо?
- Користуючись додатковими джерелами, відшукайте інформацію про Україну та світ: чисельність населення; вік найстаршого жителя; кількість народів; найвища гора; найдовша річка; найбільше місто. Яка ще цікава інформація трапилася вам під час пошуку? Оформіть здобуту інформацію у вигляді короткого есе.
- Підготуйте картку-презентацію про себе. У ній зазначте таку інформацію: 1 – ім'я, 2 – прізвище, 3 – дату народження, 4 – що вам відомо з історії своєї сім'ї / громади / України, 5 – про що ви хотіли довідатися на уроках історії та громадянської освіти. Вигляд, у якому оформите картку, оберіть самостійно.

«Я» та «інші». Гідність і рівність

Хто такі «Я» та «інші»? У чому ми різні?
 Що таке рівність? Чому рівність важлива?
 Що таке гідність?

Обговорення

Поясніть, як ви розумієте, хто «Я» та хто такі «інші».

Хто такі «Я» та «інші»? У чому ми різні?

Кожна людина – унікальна. У жодного з нас на цій планеті не існує двійника. Навіть близнюки мають різні характери та вподобання. Що вже казати про дітей, які народилися в різних сім'ях, містах і селах, різних країнах і тим паче – на різних континентах!

Все, що нас оточує, впливає на творення і розвиток нашого «Я». Ми маємо різну зовнішність. Хтось має вищий зріст, хтось нижчий, хтось світловолосий, а хтось темний, маємо різний колір шкіри. Всі ми різні й у поглядах, по-різному висловлюємо думки. По-своєму бачимо світ, у якому живемо.

На все це впливає набутий нами досвід – унікальний, не такий, який має інша людина. Життєвий досвід кожної людини – безцінний внесок у загальнолюдську скарбницю. Тому ми з повагою і розумінням ставимося до інших, навіть якщо маємо відмінні погляди. Світ різноманітний – і тому прекрасний.

Ви, члени вашої родини, а також друзі маєте чимало спільного. Ви живете в Україні, в одному місті чи селі, відвідуєте разом одні й ті самі місця. Читаєте подібні книжки, слухаєте схожу музику, маєте спільні теми для обговорення, вас об'єднують звичаї і традиції. Разом ви творите *спільноту* – об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами.

1. Обговоріть між собою, що маєте спільного (вік, національність, місце проживання, інтереси, хобі тощо).

У нашій країні живуть представники різних *національностей* – українці, кримські татари, поляки, азербайджанці, євреї, угорці, молдовани, болгари, греки, чехи, караїми, росіяни, білоруси... Вони формують *національно-культурні спільноти*. У спільнотах разом відзначають свята, організовують курси для молоді з вивчення рідної мови, навчають традиційних ремесел тощо.

Україна – спільний дім для усіх нас, наша Батьківщина. Ми живемо на одній території, маємо спільне минуле, нас єднає українська мова. Всі разом ми – український народ. І разом хочемо, щоб Україна була успішною та процвітала.

Одним із корінних народів України є кримські татари. Ця спільнота сформувалася на теренах України і не має власної держави за її межами. Вони говорять кримськотатарською мовою та вважають себе частиною українського народу.

2. Почитайте текст на с. 10 і роздивіться фото. Як гадаєте, що святкують діти? Які ви знаєте свята, що їх відзначають представники різних народів України? Які з них святкують у вашій родині?

3. Прочитайте текст про кримських татар. Обговоріть його, відповівши на запитання.

▲ Джамала здобула перемогу на конкурсі Євробачення 2016

Кримські татари. Хто вони?

Кримські татари – корінний народ України, що сформувався на Кримському півострові та у степовій Україні. Цей народ не раз зазнавав утисків. Вперше – з 1783 року, коли його державу – Кримський ханат загарбала Російська імперія. У травні 1944 року кримські татари пережили депортацію, яку влаштувала радянська влада. Тоді за кілька тисяч кілометрів від рідного дому були виселені понад 180 тис. осіб.

Додому вони повернулися лише на початку доби незалежності України. А у 2014 році кримці змушені були знову залишити свої землі. Крим зазнав **окупації** військами Російської Федерації.

Попри тяжкі випробування сини й дочки кримськотатарського народу зберегли свою мову, багату культуру й традиції.

Більшість кримських татар сповідують *іслам*, а отже відзначають мусульманські свята. Серед них – Ораза-байрам (його називають також «Ураза-байрам», «Рамазан-байрам»).

Сусана Джамаладінова, більш відома як співачка Джамала, щороку святкує День незалежності України, Курбан-байрам і Ораза-байрам.

– Намагаємося завжди зустрічатися сім'єю і їсти якісь страви: плов, шурпу, манти. Це такі традиції, які мені дуже подобаються: ми збираємося разом, даруємо один одному подарунки. Це на кшталт Нового року. Такий приємний день, – каже співачка.

За матеріалами видання «Ukrainer»

СЛОВНИК

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу.

Окупація – тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.

Гідність – сукупність рис, що характеризують позитивні якості людини, фіксують уявлення про її цінність.

1. Хто такі кримські татари?
2. Яка територія є рідною для цього народу?
3. Яку релігію вони сповідують і які свята відзначають?
4. Про які страви кримськотатарської національної кухні дізналися з тексту?
5. Частиною якої спільноти вважають себе кримські татари?
6. Кримські татари водночас є українцями. Поясніть чому.

Що таке рівність? Чому рівність важлива? Що таке гідність?

Обговорення

Поясніть, як розумієте слова «рівність» та «гідність».

▲ Микола Миклухо-Маклай. 1874–1875 роки

У XIX столітті жив видатний український мандрівник Микола Миклухо-Маклай. У далеких подорожах він досліджував різні народи. На острові Нова Гвінея, що в Тихому океані, мандрівник прожив цілих 3 роки! Там він заприятелював з місцевими племенами папуасів, вивчав їхній побут, мову, культуру. Мандрував Марокко, Австралією, Філіппінами, островами Меланезії та іншими краями. Вчений багато зробив для обґрунтування твердження про рівність усіх людей.

В Україні більшість становлять українці. Коли ми виїжджаємо за кордон, там опиняємося в меншості. Проте ми сподіваємося на шанобливе ставлення. Адже у себе вдома – в Україні – ми з повагою ставимося до представників інших народів.

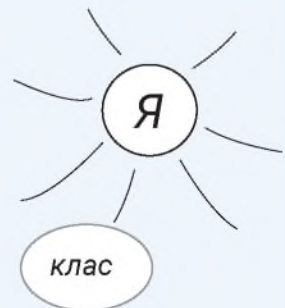
Від народження ми маємо право на однакове й гідне ставлення до себе. Словесна образа, жорстока поведінка, завдання фізичної шкоди – це порушення людської гідності.

Усвідомлюючи власну неповторність, ми поважаємо інших. Саме такий світ – ґрунтований на взаємоповазі, шанобливому ставленні до інших, шануванні власної гідності й гідності тих, хто нас оточує, – і є світом майбутнього.

4. Обговоріть між собою, чим відрізняєтеся одне від одного (інтереси, хобі тощо).
5. Обґрунтуйте важливість шанобливого ставлення одне до одного.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Якого висновку дійшов Миклухо-Маклай, мандруючи світом?
2. Наведіть приклади рівного чи нерівного ставлення до людини, яка є представником національної меншини.
3. Створіть асоціативну схему зв'язків свого «Я» з певними спільнотами.
4. Запропонуйте правила, яких потрібно дотримуватися задля рівного ставлення до кожного у вашому класі, школі.

Роль родини й громади в житті людини

Як утворюються родини?

Що таке громада та з кого вона складається?

Що таке взаємна турбота й відповідальність?

Обговорення

Поясніть, що таке родина, громада.

Як утворюються родини?

Ви зростаєте в колі людей, які вас виховують. Це ваші батьки, бабусі й дідусі, інші рідні. Можливо, хтось один із батьків. У будь-якому разі саме ці люди – ваша **родина**. З родини починається дім – місце, де затишно й безпечно.

Родину створюють двоє людей, коли ухвалюють відповідальне рішення жити разом, піклуватися одне про одного, можливо, спільно виховувати дітей.

Основний Закон нашої держави – Конституція – фіксує, що бажання чоловіка й жінки укласти шлюб має ґрунтуватися на вільній згоді їх обох.

Подружжя може обрати спільне прізвище або зберегти ті, що були до шлюбу, чи приєднати до свого прізвища прізвище другого з подружжя. Обоє мають рівні права та обов'язки, вільні обирати заняття і професію. Питання життя сім'ї вони мають вирішувати спільно.

СЛОВНИК

Родина (сім'я) – група людей, що складається з близьких родичів.

1. Як вирішують важливі питання у ваших родинках? Чи існують у ваших сім'ях правила? Чому важливо їх дотримуватися?

Що таке громада та з кого вона складається?

Ви проживаєте в селі, селищі або місті. Разом із вами мешкають інші люди. Спільно ви утворюєте *територіальну громаду*.

Однак громада може гуртуватися не лише за територіальним принципом. *Громадою* також називається група осіб, об'єднаних спільністю становища, походження, інтересів, традицій, віросповідання, поглядів тощо.

Наприклад, люди, які сповідують одну релігію, становлять *релігійну громаду*. Конституція гарантує, що кожен має право на свободу думки й слова, *віросповідання*. Ви можете вільно сповідувати будь-яку *релігію* (тобто вірити в Бога) або не сповідувати ніякої. В Україні проживають християни (православні, греко-католики, католики, протестанти), мусульмани, юдеї та віряни інших релігій.

Є в нашій країні й чимало *атеїстів*, які не сповідують жодну релігію.

Комфортне, безпечне, щасливе життя людей у громаді неможливе без поваги до гідності інших. Поважати гідність людини – це також поважати встановлені у громаді *правила*. Правила впорядковують наше життя, формують межі, які не можна порушувати. Уявіть, який би запанував безлад, якби кожен робив те, що заманеться! Наприклад, викидав сміття посеред вулиці, а не у сміттєвий бак. Або переходив проїзну частину не у встановленому місці, а там, де забажає...

2. Що об'єднує людей, зображених на фотографіях, у громади?

3. Поміркуйте, яких правил ви дотримуетесь в класі.

Запропонуйте 2–3 нових правила, що:

- не порушують прав, гідності й рівності всіх членів спільноти;
- сприяють покращенню стосунків усередині колективу;
- позитивно впливають на якість навчання.

Що таке взаємна турбота й відповідальність?

Наша сила – у взаємоповазі, взаємній турботі й відповідальності. Перші уроки взаємної турботи й відповідальності ми отримуємо в родині. Від моменту народження про нас піклуються батьки, близькі родичі. На початку життя маля цілком залежить від турботи й опіки дорослих – адже задовольнити свої потреби ще не може. Про належне харчування і догляд малюка також мусять дбати дорослі.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їхнього повноліття. Утриманням і вихованням дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, опікується держава.

З віком ви набуваєте навичок, завдяки яким можете самостійно задовольняти власні потреби. З розширенням можливостей на вас лягає більша відповідальність. Наприклад, гуляючи на майданчику, ви мусите зважати на права й потреби інших. Не забирати без дозволу чужі речі, не ображати нікого, не псувати майно тощо. Те саме стосується вашого перебування в садочку, школі й будь-якому іншому місці. Це – межі вашої відповідальності й прояв турботи про тих, хто поряд із вами.

4. Пригадайте, чи траплялися у вашому житті ситуації, коли хтось поведився безвідповідально стосовно вас. Що відчували тоді?

5. Навчатися в школі – обов'язок кожного з вас. Так записано в Конституції. Держава забезпечує умови для здобуття освіти. Це приклад турботи держави про вас. Поміркуйте, які ваші щоденні вчинки є проявом турботи про нашу державу.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Складіть перелік ключових слів, за допомогою яких можна пояснити поняття «родина», «громада» та приналежність людини до неї. Запишіть їх у зошит.
2. Як кожен із вас впливає на прийняття рішень у своїй родині?
3. У Конституції зафіксовано, що повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх хворих чи стареньких батьків. Це приклад відповідальності й турботи дітей про батьків. Поміркуйте та обговоріть, чому важливо виявляти турботу в родині та колі друзів.
4. Виконайте проєкт громадського руху «Я впливаю на життя у громаді й державі».

Проект «Я впливаю на життя у громаді й державі»

Подати ініціативу – це можливість жителів села, селища або міста самостійно підготувати проект, який розглянуть на сесії сільської, селищної або міської ради. У такий спосіб громадяни України можуть впливати своєю діяльністю на життя громади й держави.

За приклад для вашого проекту можна взяти ініціативи із сайту «Громадський бюджет. Київ».

Проект: реконструкція дитячого майданчика у дворі будинку по вулиці Андрія Малишка 21а, м. Київ.

Мета: організація дозвілля дітей, прищеплення інтересу до здорового способу життя і спорту. Майданчик дасть змогу зайняти і захистити дітей від небезпечних ситуацій, що загрожують їхньому здоров'ю.

Проблема: дитячий майданчик біля житлового будинку перебуває в непридатному для використання стані. Елементи зношені та небезпечні для здоров'я дітей.

Пропоноване рішення щодо розв'язання проблеми і його обґрунтування: проект передбачає встановлення сучасного ігрового комплексу для дітей молодшого віку замість зношеного старого.

Соціальна ефективність проекту та його загальнодоступність: реалізований проект вирішить питання необхідної дитячої ігрової зони для мешканців прилеглих будинків.

За матеріалами сайту «Місто Київ»

Запропонуйте ініціативу, яка сприятиме підвищенню якості життя, безпеки дітей і дорослих у вашому населеному пункті. Заповніть поля у зошиті.

Проект: _____.

Мета: _____.

Проблема: _____.

Пропоноване рішення щодо розв'язання проблеми: _____.

Виникнення спільнот / громад

Чому і як виникають спільноти/громади?
Як заняття і погляди об'єднують людей?

Обговорення

Пригадайте, що таке «спільнота» і «громада». Поміркуйте, чому і як виникають спільноти / громади.

Чому і як виникають спільноти / громади?

Під час прогулянок, відвідин школи чи гуртка ви знайомитеся з іншими дітьми. З кимось починаєте дружити. Ваше товариство єднають спільні інтереси, ігри, розмови, територія проживання. Якщо мешкаєте поряд, це дає вам змогу часто бачитися.

Ми відчуваємо спорідненість із членами певної спільноти. Це почуття формується з перших днів життя. Ми пов'язуємо себе з місцем народження, нашими батьками й родичами, колом спілкування, мовою, можливо, релігією. Ця спорідненість формується сама по собі і нічого не вимагає від нас. Водночас вона безпосередньо впливає на наше життя, поведінку, стиль міжособистісних взаємин тощо.

1. Роздивіться фото і поміркуйте, що об'єднало цих дітей. Пофантазуйте, як утворилися їхні спільноти.

Належність до спільноти формується без нашого втручання. Однак ми можемо впливати своєю діяльністю на спільноту й державу. По-перше, ми можемо дотримуватися встановлених правил.

По-друге, ініціювати проекти, які впливати-муть на покращення життя і зміцнення безпеки всередині спільноти. По-третє, дбати про природу й так впливати на вирішення проблем довкілля. По-четверте, відповідати за власні щоденні вчинки.

2. Складіть перелік ознак, які об'єднують вас у спільноту. Запишіть їх. Наприклад: ми всі народилися в Україні та є українцями; ми живемо в одному селі / селищі / місті; ми навчаємося в одному класі; ми розмовляємо українською мовою; ми цікавимося...

3. Поясніть, як дотримання правил впливатиме на розвиток спільноти / громади, держави. Роздивіться ілюстрацію. Що роблять зображені на ній діти? Яких правил дотримуються? Чи дотримання цих правил покращує життя і зміцнює безпеку всередині спільноти? Обґрунтуйте вашу думку.

Як заняття і погляди об'єднують людей?

Обговорення

Поміркуйте, що вам найцікавіше робити разом із друзями / подругами.

Ви маєте улюблені заняття. Хтось захоплюється малюванням, хтось – грою на музичних інструментах, хтось – танцями, а хтось – читанням чи розв'язуванням математичних задач. Можливо, ви робите це самостійно вдома, а може, відвідуєте навчальний заклад чи секцію. Там зустрічаєте однодумців, які так само люблять танцювати, малювати чи складати оригамі. Ваше улюблене заняття також єднає вас у спільноту.

Кожен і кожна з нас має власні погляди на життя, світ і наше місце в ньому. Сукупність поглядів називається *світоглядом*. Світогляд, який має одна людина, визначають як *індивідуальний*. А спільність поглядів групи людей – *груповим світоглядом*.

Козацькі пісні Дніпропетровщини

4. Прочитайте текст.
Дайте відповіді на
запитання і виконайте
завдання до нього.

▲ Козак Мамай.
Народна картина. ХІХ ст.
Полтавщина

Козаки – відважні й хитрі воїни – заселяли територію понад Дніпровими порогами від сучасного міста Дніпро до Хортиці (в межах сучасного міста Запоріжжя) і Великого Лугу – низинних берегів Дніпра нижче порогів. Тому Дніпропетровщина вважається козацьким краєм.

Про лицарську звитягу розповідають козацькі думи, що їх із покоління в покоління передавали нащадки славних лицарів. Сьогодні ці пісні вивчають і виконують мешканці Дніпропетровської області, творчі колективи сіл Кочережки («Першоцвіт»), Богуслав («Богуславочка») Павлоградського району та міста Підгородне Дніпровського району («Криниця»). У піснях розповідаються історії про трагедію війни, козацькі походи, побут, особисті стосунки, про звитягу й мужність козаків. Творчі колективи співають для задоволення і саме так зміцнюють зв'язок із минулим – своїми предками та історією свого народу. Переважно це жіночі колективи, учасницям яких понад 60 років, і співають вони все своє життя. Козацькі пісні передають із покоління в покоління, молодші навчаються у старших.

1. Чому у громадах Дніпропетровщини шанують козацькі традиції?
2. Як вважаєте, чи важливо передавати пісні з покоління в покоління? Чому?
3. Сформулюйте самостійно три запитання до тексту.

◀ Виступ народного фольклорного колективу на фестивалі просто неба.
Київ. 5 вересня 2021 року

ПІДСУМОВУЄМО

1. Наведіть приклади, як дотримання колективно встановлених правил пов'язане з безпекою та розвитком суспільства.
2. Чому кожен / кожна має відповідати за свої вчинки? Як це впливає на суспільство?
3. Що ви робите щодня, аби впливати на покращення життя і підвищення безпеки всередині спільноти?
4. Поміркуйте, які погляди об'єднують вас і ваших однокласників. Які спільні заняття і погляди об'єднують ваших родичів, друзів і знайомих?
5. Складіть асоціативну схему до слів «спільнота» або «громада». Доберіть якомога більше асоціацій до запропонованих понять.
6. Виконайте вдома. Роздивіться ілюстрації. Що зображено на кожній із них? Створіть разом історію про взаємозв'язок людини і спільноти. Використайте ілюстрації як ключові теми історій. Презентуйте ваші історії класові.

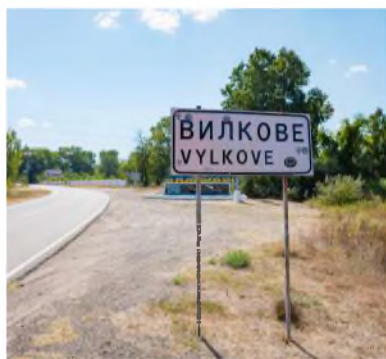

«Велика» і «мала» Батьківщина

Що таке «рідний край», «Батьківщина», «країна», «держава»?

Обговорення

Поясніть, як ви розумієте поняття «рідний край» і «Батьківщина».

1. Допишіть фразу: «Моя Україна – це...». Поміркуйте, з чим у вас асоціюється ваша мала Батьківщина.

2. Прочитайте текст «Наша Батьківщина», дайте відповіді на запитання до нього та виконайте завдання.

Що таке «рідний край», «Батьківщина»?

Батьківщина – це місце, де ми народилися. Це край наших батьків, а можливо, бабусь і дідусів. Батьківщину також називаємо рідним краєм. Бо це край, звідки походить наш рід. Батьківщиною для українців є Україна. І для кожного і кожної з нас це не просто місце народження.

Україна – це:

- місце, де народилися і мешкають наші рідні та друзі,

- українська мова, література,
- історія,
- наші традиції та звичаї,
- моря, гори, ліси та степи,
- мальовничі міста й села,
- улюблені страви української кухні...

Місто, село чи селище, де ви народилися і вирости, називають *малою батьківщиною*.

Наша Батьківщина

Україна розташована на сході Європи. Це велика й дуже гарна країна. Україна має чарівні високі *гори* Карпати та мальовничі Кримські гори. Її найбільша *річка* Дніпро тече через усю Україну до Чорного *моря*. Друга в Україні за протяжністю дуже мальовнича річка зветься Дністер, бере початок з Карпат і також несе свої води до Чорного моря.

На схід від Дніпра аж до берегів Чорного та Азовського морів лежить широкий *степ*. У степу добре ростуть жито, пшениця й інше збіжжя

Річка Дністер.
Хотинська фортеця

Карпатські гори.
Озеро Синевир

та городина. На півночі України та в Карпатах бувають *ліси*, а в лісах водиться багато звірів і птахів. У річках та озерах чимало риби. А в землі є кам'яне вугілля, залізо, нафта, сіль та інші *корисні копалини*.

Найбільші *міста* України – Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпро.

Але відома наша Батьківщина не тільки містами, річками, горами, степами й лісами. Славна вона pracowитим, сильним, гарним і хоробрим народом – українцями, що завжди відважно боронили Батьківщину від ворогів.

За Марією Дейко

1. Покажіть на карті України Карпатські та Кримські гори, річки Дніпро і Дністер, Чорне й Азовське моря, міста Київ, Львів, Харків, Одесу.
2. Поцікавтеся, скільки людей мешкає в найбільших містах України.
3. Пригадайте, яка ще річка України впадає в Чорне море.
4. У яких містах України ви бували? Знайдіть їх на карті.
5. Покажіть на карті місця в Україні, які мрієте відвідати.

СЛОВНИК

Країна – територія, об'єднана спільною історією, природними умовами, населенням тощо.

Держава – форма організації суспільства, сукупність взаємопов'язаних органів, що здійснюють управління суспільством.

«Живий ланцюг».
Фото 1990 року ▼

Що таке «країна», «держава»?

Україна – це **країна**, у якій ми живемо, яку любимо й називаємо своєю Батьківщиною. Водночас Україна – це наша **держава**.

Главою нашої держави є *Президент України*. Ми маємо парламент – *Верховну Раду України*, уряд – *Кабінет Міністрів України* та систему *судів*. Ці установи утворюють *гілки влади*. Кожна з гілок влади має функції, які мусить чітко виконувати, і не втручатися в повноваження інших. За такої умови держава працюватиме злагоджено й захищатиме інтереси своїх громадян.

Україна має **державні символи**: Державний Прапор, Державний Герб і Державний Гімн.

У 1991 році Україна відновила незалежність після кількох століть перебування у складі інших держав. 24 серпня ми святкуємо День Незалежності України.

3. Роздивіться ілюстрації. На них зображено діяча, який боровся за незалежність України, та подію, що сприяла утвердженню нашої державності. Що ви знаєте про цього діяча та подію?

▲ Гетьман Богдан Хмельницький

4. Доберіть власні приклади з минулого й сучасності, які вплинули на утвердження незалежності та територіальної цілісності України.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Складіть невеличку розповідь про себе й рідний край. Скористайтеся інфографікою праворуч як орієнтовним планом розповіді.
2. Поясніть, що таке «країна» і «державна».
3. Назвіть державні символи України.
4. Виконайте проєкт «Мій рідний край».

ПРОЄКТ «МІЙ РІДНИЙ КРАЙ»

Проведення дослідження і представлення результату у вигляді постера (застосунок Power Point чи Microsoft Word).

1. Об'єднайтеся в групи по 4–6 учнів, оберіть тему дослідження і виконайте проєкт.

Мета: дізнатися більше про рідний край і презентувати проєкт у класі.

2. Проведіть дослідження з обраної теми. Вам допоможуть книжки з історії вашого краю, путівники, мережеві журнали (інтернет блоги), щоденники мандрівників.
3. Підготуйте цікаві короткі розповіді, ілюстрації та фото, що стосуються обраної теми дослідження.
4. Складіть тести, щоб перевірити уважність однокласників й однокласниць.

Постер має містити:

- заголовок (заголовок має бути коротким і цікавим);
- вступ (не більше, ніж 100 слів);
- виклад дослідження (лише основне, не перевантажуйте текст зайвою інформацією);
- ілюстрації (лише такі, що стосуються інформації).

Кілька порад: уважно перечитайте написаний вами текст. Постер не має містити помилок. Не намагайтеся розмістити всю інформацію, яку вам вдалося відшукати. Краще більше розкажіть під час презентації проєкту перед аудиторією.

Світ. Українці за межами України

Що таке «світ»?

Хто такі емігранти? Що таке «діаспора»?

Українці за межами України. Хто вони?

Що таке «світ»?

Обговорення

Поміркуйте, із чим у кожного і кожної з вас асоціюється поняття «світ».

Ви вже знаєте, що таке *велика* і *мала Батьківщина*, *країна* та *держава*. Сьогодні поговоримо про багатогранне поняття «світ». Чому багатогранне? Бо вміщує безліч інших понять. Ось лише кілька: світ – це Земна куля з усім, що на ній є; все, що оточує людину; людське суспільство; явища природи; наші почуття, переживання і уявлення тощо.

Світ – це все, що навколо нас. Наш дім, рідний край, Україна – усе це є частинками світу. «Побачити світ» означає побувати в багатьох місцях як на Батьківщині, так і за її межами.

1. Великий український поет і художник Тарас Шевченко заповідав: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому наuczайтесь, – свого не цурайтесь». Поміркуйте, про що йдеться в його словах. Чому важливо пізнавати цей світ?

Хто такі емігранти? Що таке «діаспора»?

Наприкінці XIX – на початку XX століття чимало українських сімей бідували. У пошуках кращої долі деякі з них вирушали за океан – до Сполучених Штатів Америки та Канади. Так вони ставали *емігрантами*.

Першим емігрантом-українцем в Америці був Агапій Гончаренко. У 1865 році він оселився в місті Сан-Франциско. За три роки почав видавати газету «Вісник Аляски». У першому номері опублікував статтю «Цікаві думки поета Тараса

Емігранти з Галичини на залізничній станції в м. Квебек (Канада). 90-ті роки XIX століття ▼

▲ Українські емігранти разом із першим українським православним священником у США Агапієм Гончаренком. 1901 рік

2. Чому українці виїжджали до Америки й Канади? Поміркуйте та сформулюйте визначення, хто такі емігранти.

СЛОВНИК

Діаспора – етнічна, релігійна чи мовно-культурна спільнота, що перебуває поза межами країни походження, проте усвідомлює спорідненість із нею.

Шевченка». Це була перша в Америці згадка про Т. Шевченка англійською мовою.

Першими переселенцями до Канади вважають Василя Єлиняка та Івана Пилипіва із с. Небилова нині Івано-Франківської області. До Канади вони прибули у 1891 році.

Сьогодні українці проживають у більш ніж ста країнах світу. Серед них – США, Канада, Австралія, Бразилія, Аргентина та інші. Гуртуючись, вони утворюють **діаспору**. Разом налагоджують стійкий зв'язок усередині громади, підтримують розвиток рідної культури, вивчення рідної мови, видають газети, підручники, інші книжки рідною мовою, а також тримають зв'язок із Україною.

3. Як ви розумієте поняття «діаспора»? Продовжіть речення: *Українська діаспора – це українці, які живуть за межами України та...* Запишіть свої визначення в зошит та обговоріть їх у класі.

Українці за межами України. Хто вони?

Чимало українців, які замешкали в інших країнах, прославили Україну на весь світ. І залишилися українцями, шанували українські традиції, спілкувалися українською мовою, підтримували тісні контакти з Батьківщиною.

4. Прочитайте текст.
Виконайте завдання
до нього.

Володимир Титла. Унікальний мультиплікатор

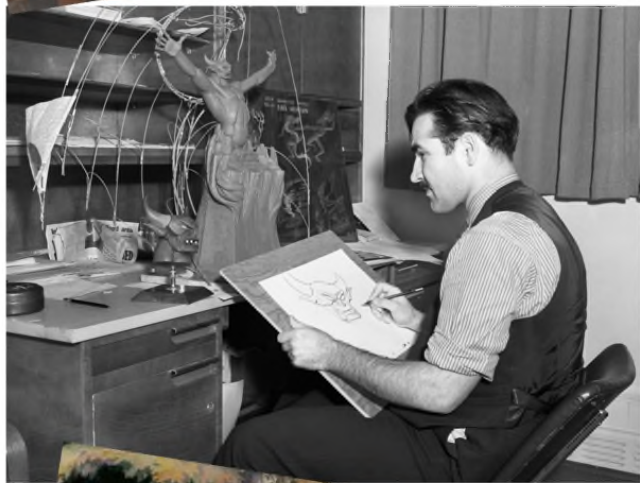
Син українських емігрантів, Володимир швидко зрозумів, ким хоче стати, – хлопець буквально не випускав олівець із рук. У 16 років він потрапив на кіностудію «Paramount Pictures». Тут йому довірили малювати титри (*написи у відео*) до мультфільмів [...]

Якось один із друзів привів Володимира до Волта Діснея – це був 1934 рік. Це сталося дуже вчасно, адже Волт вирішив створити перший у світі повнометражний мультфільм «Білосніжка і семеро гномів». З Білосніжкою все було зрозуміло – з-поміж двохсот кандидаток обрали танцюристку і лише перемальовували її рухи. А як із гномами? Просто гарно промалювати персонажів було недостатньо. Володимир в обриси кожного коротуна вселяв справжній характер.

Від успіху стрічки залежала доля студії. Прем'єра 1937 року розвіяла всі сумніви аніматорів.

Мультфільм став справжньою сенсацією і навіть отримав «Оскара». До заповітної статуетки додали ще сім мініатюрних, тим самим віддаючи належне і персонажам Титли.

Після «Білосніжки» Володимир Титла перейшов у ранг топ-аніматорів. Коли Волтові Діснею спало на думку створити мультфільм про стосунки слоненяти Дамбо і його мами, він одразу запропонував втілити цю ідею Титлі. У того саме підростав дворічний син Петро, тож зали-

шалося просто спостерігати за ним і дружиною та переносити їхню любов на папір. Саме «Дамбо» 1941 року назвали вершиною творчості Титли. Два «Оскари», «Пальмова гілка» за анімацію, та головне – українець довів, наскільки важливо вміти передавати почуття олівцем.

*За твором У. Скицької
«#Наші на карті світу. Історії про людей,
якими захоплюється світ»*

1. Чого навчила особисто вас історія успіху Володимира Титли?
2. Знайдіть у мережі Інтернет інформацію про те, хто ще з українців отримував премію «Оскар».
3. Сформулюйте 2 запитання до тексту.

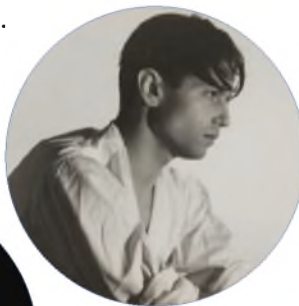
ПІДСУМОВУЄМО

1. Поміркуйте, яке значення мають вислови: *піти широким світом, не близький світ, за жодні скарби у світі, як цвіту по всьому світу.*
2. Пригадайте або знайдіть у мережі Інтернет імена видатних українців-емігрантів. Чим вони славилися?
3. Поміркуйте, чи можна вважати українцями тих, хто не мешкає в Україні.
4. За якими ознаками можна визначити, чи є людина українцем / українкою? Перелічіть їх.
5. Роздивіться фотографії. Дізнайтеся, чим славилися ці діячі.

Ігор Сікорський —
конструктор літаків
і гелікоптерів. США

Серж Лифар —
балетний танцівник,
хореограф.
Франція

Анна Ярославівна —
королева Франції

Мар'яна Садовська —
співачка. Німеччина

Давид Бурлюк—
художник. США

Перші людські спільноти

Що таке родова община (громада)?

Що таке сусідська община (громада)?

Що таке плем'я?

Обговорення

Поміркуйте, що таке спільнота. Для чого люди об'єднуються у спільноти? Чи стане іншим життя людини, якщо її позбавити спільноти? Які спільноти сучасних людей ви знаєте?

СЛОВНИК

Кам'яний вік – найдавніший період в історії, коли люди виготовляли знаряддя праці з каменю та/або дерева.

Первісне суспільство – найдавніша стадія розвитку людських спільнот. Утворилася заради спільного захисту та добування їжі. Всі його члени мали рівні права та обов'язки.

Привласнювальне господарство – форма господарювання, що ґрунтується на добуванні продуктів харчування, створених самою природою.

Людина потребує спілкування з іншими людьми та спільнотами. Тому її називають *соціальною істотою*.

Перші люди з'явилися в різних куточках нашої планети близько 40 тисяч років тому – за **кам'яного віку**. Необхідність вижити спонукала людей об'єднуватися у спільноти. Давніх людей учені називають *первісними*, а їхні колективи – **первісним суспільством**.

Що таке родова община (громада)?

Основними заняттями первісних людей були *мисливство, рибальство та збиральництво*. Це були форми **привласнювального господарства**. Люди довго не затримувалися на одному місці, постійно пересуваючись у пошуках їжі. Первісні люди об'єднувалися в невеликі об'єднання – *родові общини (громади)*. Це був колектив родичів (30–40 осіб), які походили від спільного предка. Члени общини разом працювали, мали спільне майно, а усе, що зібрали чи вполювали, ділили порівну. Обов'язки розподіляли залежно від віку та статі людини. Важливі питання вирішували на спільному зібранні. Управляла такою спільнотою *рада старійшин*, яка обирала *вождя*.

Життя первісних общин залежало від особливостей територій та природних умов, у яких вони формувалися. Приміром, терени України близько 40 тис. років тому були вкриті льодовиками. Тут мешкали великі тварини, полювати на яких можна було лише гуртом. Жінки переробляли здобич, готували їжу, дбали про житло та доглядали дітей. Чоловіки добували їжу – полювали.

У той самий час на півдні Європи (Середземномор'я) встановився помірний клімат. На тих теренах водилися середні та дрібні тварини, яких навіть один мисливець міг у полювати самотійно. Жінки збирали плоди, ягоди, гриби тощо. Впольовану здобич чоловіки ділили порівну між членами колективу, а продукти збиральництва залишалися у жінок, що їх зібрали. Життя такої общини залежало від удачі та хисту мисливця. Це змушувало людей працювати над удосконаленням знарядь праці та полювання. Найвправніші з них здобували лідерство в общині.

▲ Родова община мисливців-збирачів помірних зон. Малюнок-реконструкція

1. Роздивіться малюнки-реконструкції. Дайте відповіді на запитання до них.

1. Знайдіть спільні та відмінні риси у способі життя родових общин, зображених на малюнках.
2. Поміркуйте, чи в сучасному світі життя людських спільнот так само залежать від місця їхнього проживання. Наведіть приклади.

▲ Родова община мисливців прильодовикової зони. Малюнок-реконструкція

Що таке сусідська община (громада)?

Близько 10 тис. років тому клімат змінився – відбулося *глобальне потепління*. Швидко танули льодовики. На планеті встановилися природні умови, близькі до сучасних.

Кількість населення зростала. Мисливство та збиральництво вже не могли задовольнити потребу в їжі. Тож давні люди опанували нові заняття – *землеробство* та *скотарство*. Першими землеробами були мешканці Північної Африки та Передньої Азії. Саме із цих регіонів походить і більшість культур, які вирощують на українських полях сьогодні.

Стародавні землероби вели господарство в посушливих умовах. Вони винайшли спеціальну систему *каналів*, якими воду для зрошування подавали до полів. Така система називається *іригацією*. Від її правильного використання залежали врожаї, а отже – життя людей.

Іригаційне землеробство
Передньої Азії.
Малюнок-реконструкція ►

2. Поміркуйте, як клімат і доступ до природних ресурсів вплинув на спосіб ведення господарства та розвиток суспільних відносин давніх спільнот.

Необхідність контролю за використанням системи спонукала спільноти до подальшого об'єднання та вдосконалення управління ними. Так поступово з'явилися найдавніші *держави*.

На теренах України поява землеробства пов'язана з *трипільською культурою*. Для життя в помірних природних умовах не потрібні були спеціальні системи зрошування. Отже в стійкому об'єднанні зусиль землеробів-трипільців не було потреби. Їхні спільноти не створили власних держав.

Із появою землеробства та скотарства змінилися відносини між людиною та природою. Якщо раніше люди лише *споживали* дари природи, подекуди досить хижацьки, то тепер навчилися *відтворювати* природні багатства. Людські спільноти перейшли до *осілого способу життя*, почали створювати великі постійні поселення. Вони спільно обробляли землю для вирощування зернових культур, випасали худобу, займалися промислами та ремеслами. Така форма господарювання називається *відтворювальною*.

Населення землеробських колективів швидко збільшувалося. Зростали й поселення. Люди освоювали нові землі чи захоплювали сусідні території. Відтак слабші колективи були підкорені сильнішими або відходили на менш родючі землі. Деякі регіони були малопридатними чи зовсім непридатними до землеробства через спекотний чи надто холодний клімат. На цих територіях сформувалися общини (громади) *кочовиків-скотарів*. Населення швидко змішувалося і набувало нових рис. Із часом родова община занепала, її замінила *сусідська*.

СЛОВНИК

Кочовики – спільноти людей, життя яких ґрунтується на випасанні великих стад худоби. Тому вони постійно переміщуються.

Сусідська община – спільнота людей, яка складалася з окремих сімей, не пов'язаних між собою родинними зв'язками.

3. Порівняйте малюнок-реконструкції із зображенням побуту в родовій общині мисливців-збирачів помірних зон (с. 31) і в сусідській общині. Дайте відповіді на запитання.

1. Що спільного і що відмінного помітили в побуті та заняттях зображених людей?
2. Чим життя людей сусідської общини відрізнялося від життя в родовій общині? Поясніть на прикладах.

▲ Сусідська община. Малюнок-реконструкція

СЛОВНИК

Приватна власність – законне право особи на конкретне майно (гроші, житло, продукти праці, рухоме майно).

Плем'я – об'єднання людей, які жили на спільній території та мали спільні органи влади.

Що таке плем'я?

Ведення відтворювального господарства й осілого способу життя сприяло появі *ремесла*. Завдяки опануванню нових навичок люди почали створювати більше продуктів, ніж могли спожити, – утворилися їх *надлишки*. Поступово з'явилася **приватна власність**, коли знаряддями праці, предметами побуту, житлом володіє одна людина чи сім'я, а не уся громада. Зерно і худобу зручно було накопичувати чи обмінювати. Не всім це вдавалося однаково добре. З'явилися заможніші та бідніші родини.

Боротьба між людськими колективами за територію чи ресурси породила потребу в армії. З потреби керування життям спільноти та армією постала *влада*. Виникла нова форма суспільної організації людей – **плем'я**.

Очільників племені – *вождів* – найчастіше обирали з найшанованіших родів. Вождь формував із чоловіків племені військо й очолював його. Обов'язком вождя було захищати плем'я, за це населення сплачувало йому *данину*.

Поступово замість первісного постало суспільство, що складалося з неоднакових груп: заможних та бідних, вільних та рабів, впливових та невлипових тощо.

4. Роздивіться сучасні фото людей із племен, що й досі живуть як первісні спільноти. Поміркуйте, у яких куточках планети мешкають представники первісних племен нині, а в яких первісні племена не мешкають. Що на фото свідчить про контакти зображених на них людей із сучасним світом? Як гадаєте, чому одні племена охоче контактують із зовнішнім світом, а про інші нам взагалі нічого не відомо?

▲ Плем'я корубо. Амазонія (Південна Америка)

Плем'я мисливців-збирачів
рауті. Непал (Азія) ►

ПІДСУМОВУЄМО

1. Завершіть речення.

Першою формою об'єднання людей була...

Поява землеробства та скотарства спонукали людей до...

Сусідська община відрізнялася від родової тим, що...

Характерними ознаками людського племені були...

2. За зразком укладіть у зошит таблицю і розподіліть у ній наведені слова.

Спільний предок, спільне майно, кровні родичі, мисливство, збиральництво, спільне господарство, сусіди, осілий спосіб життя, землеробство, скотарство, ремесла, влада, вождь, постійні житла, спільна релігія.

Родова община	Сусідська община	Плем'я

- Як клімат та географічне розташування впливали на спосіб життя і господарство давніх людських спільнот? З якими небезпеками щодня стикалися давні люди? З якими стикаємося нині?
- Виконайте проект. Об'єднайтеся у групи. Уявіть, що ваша група – давнє плем'я. Де б ви жили? Чому ви б хотіли жити саме там? Придумайте назву племені та символіку. Оберіть вождя і розподіліть обов'язки. Опишіть один день із життя племені. Використовуючи свої знання, придумайте винахід, який би вам допоміг у господарстві. При цьому врахуйте історичний час, у якому живе ваше плем'я.
- Виконайте проект. Використавши додаткові джерела інформації, знайдіть пам'ятку культури, що належала давнім людям на території України (приміром, залишки первісного житла, предмети побуту – посуд, глиняні статуетки, прикраси тощо). Опишіть її за алгоритмом: назва пам'ятки; до якого часу належала; де була знайдена; які функції виконувала; де зберігається нині. Проект оформіть у вигляді постера з фото та коротким описом.

Села й міста в минулому і тепер

Якими були міста в минулому?

Яким було життя села в минулому і тепер?

Що змінилося в житті міст та їхніх мешканців?

Якими були міста в минулому?

Обговорення

Роздивіться зображення середньовічного та сучасного міста. Виділіть спільні та відмінні риси в зовнішньому вигляді міст.

Міста і села мають пам'ять і можуть чимало розповісти про своє минуле. Історія населеного пункту живе в назвах вулиць та водойм, у пам'ятках архітектури і навіть у старій бруківці, якою ви щодня ступаєте.

Як же виникали міста? Коли давні люди перейшли до осілого способу життя, у них з'явилася потреба в будівництві постійних поселень. Для захисту від можливих нападів поселення укріплювали – оточували дерев'яним частоколом або захисними стінами. Так виникли давні городища. Деякі городища з часом перетворилися на міста, інші залишилися селами або ж зникли зовсім.

▲ Нюрнберг.
Німеччина.
Із хроніки
1493 року

Токіо. Японія.
Сучасне фото ▼

У давнину міста найчастіше виникали на місцях видобутку корисних копалин, біля водойм, на перетині торговельних шляхів.

Населення міст не було однорідним. Там жили представники різних народів, які мали різні звичаї, сповідували різні релігії. Це були купці, ремісники, дрібні торговці та інший люд. Місто мало органи управління.

Щоб убезпечити від впливу стихійних лих, а також захистити від ворогів, такі поселення часто зводили на пагорбі й оточували захисними мурами. Мешканці були зобов'язані в разі потреби обороняти своє місто. Із зростанням чисельності населення змінювалися побутові й культурні потреби містян.

▲ Українське село XIX століття

1. Поміркуйте, чому одні поселення стали містами, а інші залишилися селами. Що вплинуло на перетворення маленьких поселень на міста?

2. Роздивіться зображення українських та західноєвропейських сіл. Знайдіть спільні та відмінні риси. Обговоріть, чому так добре збереглися давні архітектурні будівлі західноєвропейських сіл, а споруди українських сіл – ні.

▲ Сучасне українське село

Яким було життя села в минулому і тепер?

Жителі міських околиць та приміських сіл займалися землеробством і тваринництвом. Селяни часто потерпали від грабіжницьких набігів, адже мешкали поза межами міцних міських укріплень. Проте в разі небезпеки вони мали змогу дістатися міських мурів і сховатися від ворога.

▲ Середньовічне німецьке село. Реконструкція

▲ Сучасне французьке село

Життя села, на відміну від міста, не зазнавало таких різких змін упродовж століть. Сільськогосподарське виробництво, як і раніше, прив'язане до річного природного циклу, який залишається незмінним: оранка, сівба, вирощування, збирання врожаю, зимовий період обробки і споживання плодів праці. Натомість у місті виробництво ніяк не прив'язане до річних циклів і способ життя автономний.

Утім, через стрімку *урбанізацію* – швидке зростання міст – сучасні українські села переживають не найкращі часи. А от у селах європейських кипить життя.

3. Чому сучасні українці масово переселяються із сіл у міста? Наведіть аргументи на користь життя в селі та місті.

4. Прочитайте розповідь про споруди, зображені на фото. Підрахуйте, скільки століть будували собор у Мілані. Поміркуйте, як сучасні технології вплинули на життя людини.

Що змінилося в житті міст та їхніх мешканців?

Упродовж століть життя міст та їхніх жителів змінювалося, набувало нових рис. Люди навчилися пристосовувати місцевість під власні потреби. Сучасні міста виникають у спекотних пустелях, на вічній мерзлоті в тундрі й навіть на насипних островах.

Двоповерховий будинок у Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати) звели усього за 21 день. Його висота – 10 метрів, а площа – 640 квадратних метрів. На сьогодні це найбільший у світі будинок, який надрукували на 3D-принтері. Будівлю розташовано посеред пустелі. Сучасні технології дають змогу надрукувати й звести об'єкт у будь-якому кліматі.

Собор у Мілані (Італія) будували з кінця XIV до початку XIX століття. Він є третім за величиною католицьким храмом планети. Його стометрові шпилі підносяться над центром міста, а позолочену статую Мадонни на найдовшому шпилі (чотири метри заввишки) видно з багатьох районів Мілана.

Нині міста є не лише центрами торгівлі й промисловості, а й осередками освіти, культури. Життя стало динамічнішим, а світ – тіснішим. Раніше, щоб потрапити з однієї країни до іншої, люди проводили в дорозі місяці. Нині ж літаком можна дістатися в будь-яку точку світу менше ніж за добу.

Зазнала змін і якість життя. Сучасні помешкання обладнані технічними приладами, які полегшують побут, заощаджують наш час.

Водночас життя в місті несе чимало клопотів і небезпек, створених самою людиною. Шкідливі викиди транспорту та підприємств забруднюють повітря. Це спричинює численні захворювання. Дуже серйозною є проблема забруднення побутовими відходами та пластиком, залишки якого знаходять у ґрунті, водоймах, в організмі тварин і людини.

Сучасна людина, на жаль, ставиться до природи по-хижацькому, ще безжальніше, ніж у далекому минулому. Якщо таке ставлення не змінити, незабаром наші міста перетворяться на великі смітники, а тривалість життя людини значно скоротиться.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Доповніть речення.

*Давні поселення виникали в місцях... Давні міста зводили на пагорбах для...
Основними заняттями сільських мешканців як колись, так і нині є...
Села відрізняються від міст тим, що...*

2. Дайте відповіді на запитання. Як розвиток технологій вплинув на зовнішній вигляд міст і сіл, на побут людини та її господарську діяльність?

3. Використавши матеріал підручника та додаткових джерел, створіть у зошиті таблицю «Характерні ознаки міст і сіл».

	Місто	Село
Розмір		
Кількість населення		
Особливості архітектури		
Заняття населення		
Дозвілля населення		
Вплив на навколишнє середовище		

4. Намалюйте своє ідеальне місто чи село. Результати роботи представте у класі.

5. Об'єднайтеся в групи і виконайте проекти на вибір.

А. Знайдіть інформацію про міста України чи світу, які зникли унаслідок людської діяльності, були покинуті через вичерпання ресурсів або природні катаклізми. Оформіть у вигляді презентації.

Б. Проведіть дослідження історичної будівлі. Оберіть споруду, зведену не пізніше, ніж 100 років тому. Споруда має бути місцем громадського простору (бібліотека, музей, школа, лікарня тощо). Зробіть фото споруди.

● З'ясуйте: коли, ким, у якому архітектурному стилі збудована ця споруда; які функції виконувала колись, що в ній розміщується зараз; чи змінився її зовнішній вигляд упродовж років.

● Здобуту інформацію оформіть у вигляді постера.

Правила співжиття в минулому і тепер

Що таке права?

Що таке правила, чим вони відрізняються від прав?

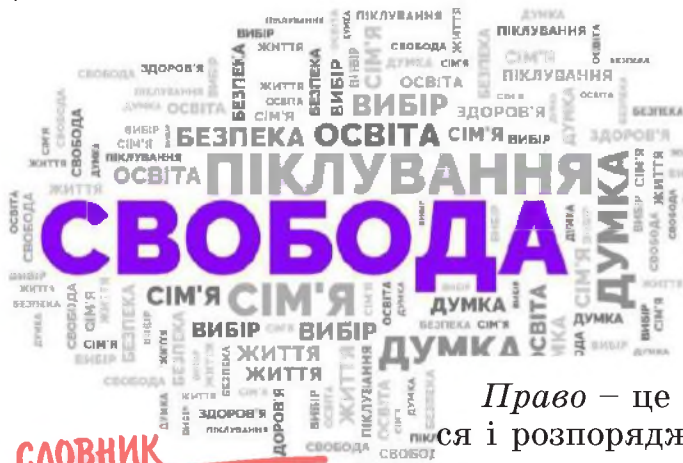
Як змінилися правила і права людини упродовж історії?

Обговорення

Уявіть себе художниками / художницями. Вас попросили створити картину «Я маю право». Що б ви намалювали?

Що таке права?

Кожна людина народжується вільною, наділеною правами, якими користується упродовж життя. Будь-яке порушення прав людини є неприпустимим і повинно каратися законом.

1. Роздивіться хмару слів «Права дитини». Поміркуйте, які ще права має дитина. Визначте для себе та розташуйте в порядку спадання (від найважливіших до менш важливих) права дитини, названі в «хмарі» та згадані вами.

СЛОВНИК

Права людини – закріплена в законах можливість вибору людиною певної поведінки для забезпечення свого існування та розвитку.

Закон – документ, який має вищу силу і приймається державними органами. Закон є одним із видів правил.

Право – це можливість людини користуватися і розпоряджатися благами і свободами, встановленими законом. Ви маєте право на щось розраховувати, якщо інша людина чи держава вам це пообіцяла чи гарантувала. Якщо ж обіцянку не виконано, за це передбачено штраф або інше покарання. Наприклад, ви пообіцяли батькам виконати домашнє завдання в обмін на право грати на комп'ютері дві години. Проте не дотримали своєї обіцянки, тож батьки позбавили вас права на комп'ютерні ігри.

Натомість права людини, які вона має від народження, не залежать від чиїхось гарантій. Їх не потрібно заслужити, не можна відібрати, посягання на них є неприпустимим. Право людини на свободу не залежить від чиєїсь обіцянки не позбавляти її свободи, воно є *невід'ємним*.

Чим правила відрізняються від прав?

СЛОВНИК

Правила – норми суспільного життя, які визначають дії людей або спільнот у певних життєвих ситуаціях.

Звичаєве право – підтримка державою усталених у суспільстві норм, звичаїв та правил, які стають обов'язковими для всієї спільноти.

2. Поміркуйте, чому важливо дотримуватися правил, що захищають права людини. Наведіть кілька аргументів на користь своєї думки. Які правила щодо захисту прав людини ви знаєте?

Феміда – давньогрецька богиня права і законного порядку

Ми живемо серед інших людей. Окрім того, щоб дбати про захист власних прав, маємо дотримуватися певних *правил співжиття* в суспільстві та не порушувати права інших людей. Дотримання правил є так само обов'язковим, як і дотримання прав. Права – це наш плащ-невидимка: його ніхто не бачить, але він нас захищає і його неможливо знищити. Натомість **правила** – це договори, що розповідають, як поводитися в тій чи іншій ситуації, щоб не порушувати прав інших.

Правила оточують нас зусібіч: у громадському транспорті, у школі, кінотеатрі. Ті правила, які встановлює держава, називаються законами. Усі правила і закони однаково стосуються кожної людини і засвідчують рівність усіх.

Може здатися, що правила обмежують наші права. Насправді ж дотримання правил робить життя в суспільстві мирним і гармонійним. Лишень уявіть: люди у всьому світі раптом перестали дотримуватися, приміром, правил дорожнього руху. Поміркуйте, що трапиться! Найімовірніше, запанує безлад, адже кожен вважатиме себе правим і не захоче поступитися дорогою іншому. Порушення правил поведінки у кінотеатрі матиме не такі катастрофічні наслідки, однак порушить права інших людей, які планували відпочити, подивитися фільм.

3. Роздивіться зображення Феміди. У давньогрецькій міфології Феміда наглядала за тим, щоб ані люди, ані боги не порушували законів. Зображували її суворою жінкою із зав'язаними очима (символ неупередженості) й терезами та мечем у руках. Обговоріть, що символізують терези в руці богині.

Якими були правила співжиття в минулому?

З давніх-давен люди, об'єднуючись у колективи, дотримувалися певних правил. Ці правила були обов'язковими для кожного, а за їх порушення виганяли з колективу чи карали на смерть. Спочатку правила були усними, їх називали «звичаєвим правом», адже вони ґрунтувалися на звичаї, принципі «так заведено». Проте з розвитком людського суспільства та виникненням держав правила-закони почали спеціально розробляти й записувати.

Давні мешканці українських теренів також доволі довго послуговувалися нормами звичаєвого права, які подекуди були досить жорстокими. Приміром, за вчинену крадіжку людині відтинали руки.

Згодом на території України з'явилися писані закони. Найдавніша їх збірка має назву «Руська правда». Її було створено за часів князя Ярослава Мудрого та його нащадків в XI–XII століттях. Закони мали допомогти людям жити в мирі та злагоді.

Від часів найдавніших спільнот і до сьогодення правила й закони, якими керувалися люди, зазнали значних змін. Упродовж тисячоліть права мали тільки представники панівних верств. Більшість людей мала лише обов'язки. Їхню гідність не охороняв закон, їх могли безкарно принизити, позбавити майна чи навіть убити.

▲ Великий князь
Ярослав Мудрий.
Художник Іван Білібін

4. Прочитайте та обговоріть уривок з «Руської правди». Які види покарань і за які злочини вона передбачала? Чи справедливе таке покарання? Чи однаково карали усіх членів суспільства? Про що це свідчить? Як «Руська правда» відображає суспільне становище жінок? Як гадаєте, чи можна оцінювати людське життя грошима?

«РУСЬКА ПРАВДА»

«Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститься брат за брата, якщо сини одного батька; а якщо не буде мститися – то 80 гривень за голову, коли вбитим буде боярин чи княжий військовий.

За сільського старосту чи княжого хлібороба – 12 гривень, а за смерда (вільний селянин) і холопа (раб) – 5 гривень, за рабиню – 6.

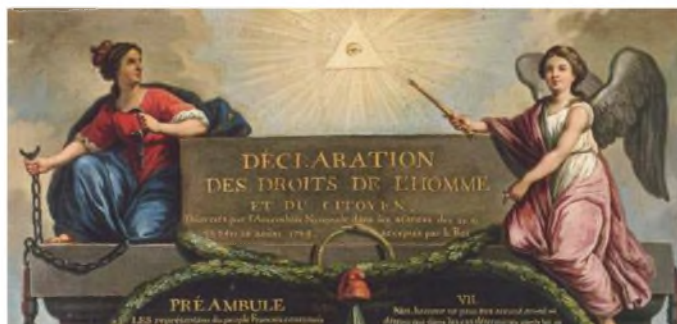
За ремісника чи ремісницю – 12 гривень.

За жінку-годувальницю – 12 гривень, навіть якщо вона раба».

5. На заставці до «Декларації прав людини і громадянина» зображено жінку, яка тримає розірвані кайдани. Ця жінка – символ свободи й рівності усіх людей перед законом. Поміркуйте, що для вас означають свобода і рівність. Чому свобода є важливою для людини?

Декларація прав людини і громадянина. Фрагмент картини. Художник Ж. Ф. Ле Барб'є

ПРАВА, ЯКИМИ ВІД НАРОДЖЕННЯ НАДІЛЕНА ЛЮДИНА

У демократичних країнах, де всі громадяни рівні перед законом, життя і гідність людини є найвищою цінністю.

В Основному Законі України – Конституції записано: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Будь-яка словесна образа є приниженням гідності іншої людини. Це порушує не лише права ображеного, а й закон нашої держави.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Складіть невеличку розповідь «Правила і закони в минулому». Використайте слова і словосполучення: звичаєве право, закон, усні правила, держава, князь, «Руська правда», злочин, штраф.
2. Розв'яжіть історичну задачу. Скільки років минуло від часу проголошення «Декларації прав людини і громадянина»?
3. Дайте відповіді на запитання. Які права людини є життєво необхідними? Чим правила відрізняються від прав? Для чого потрібні правила?
4. Виконайте проєкт. За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, які правила діяли на Запорозькій Січі. Як карали козаків, що не дотримувалися правил? Поміркуйте, чому покарання на Запорозжжі були такими суворими, а дотримання правил визнавали вкрай важливим.

Що таке влада і якою вона буває

Що таке влада, для чого вона потрібна? Як виникла влада?
Які бувають види влади?

Що таке самоврядування? Які питання воно вирішує?

Обговорення

Поміркуйте, для чого потрібна влада. Що може трапитися, якщо вмість зникне влада в усіх державах світу?

Прочитайте висловлювання відомих людей про владу, поясніть, як ви їх розумієте.

Правителя можна порівняти з човном, а народ – з водою: вода може нести човен, а може й перекинути його.

Сунь Цзи,
китайський мислитель

Кожна людина, що має владу, схильна зловживати нею.

Шарль Монтеск'є,
французький правник
і мислитель

Небезпечна влада, коли з нею совість у сварці.

Вільям Шекспір,
англійський драматург

Що таке влада, для чого вона потрібна? Як виникла влада?

Ви вже знаєте, що первісне людське суспільство не мало органів влади. Усі члени спільноти були рівні. Проте із часом у суспільстві почали з'являтися окремі люди або й цілі роди, заможніші та впливовіші за інших. Керманичами стали *вожді*, які керували життям спільноти разом із найближчим оточенням. Так формувалася **влада**. Спочатку вождів обирали усім племенем, однак згодом вони почали передавати владу у спадок.

▲ Ілюстрація з праці англійського філософа Томаса Гоббса «Левіафан», присвяченої проблемам держави

Які бувають види влади?

У різних спільнотах влада організована по-різному. Вона може належати одній людині (королю, князю чи імператору), колективу впливових управлінців або ж народу. Якщо запитати сучасну людину, що таке влада, то вона, найімовірніше, відповість: це ті люди, за яких ми голосуємо на виборах і які управляють державою. Насправді слово «влада» вживається для визначення кількох понять.

1. Прочитайте висловлювання і обговоріть, що мав на увазі автор, коли казав, що мрії слід втілювати в життя працею. Чи погоджуєтеся з його думкою?

«Люди нарікають на владу, вважаючи, що вона повинна дати їм усе. Але влада так не налаштована – на першому місці могутність, а не служіння. Ми хочемо бути демократичною державою. Майдан великою мірою це зманіфестував. Люди, які там стояли, щиро мріяли.

Але мрії треба втілювати в життя працею. Нам ще треба навчитися здобувати те, про що мріємо. Це непросто, бо люди досі чекають, що хтось прийде і дасть їм усе. Проте так не буває».

▲ Любомир Гузар

Любомир Гузар, український релігійний діяч, мислитель

СЛОВНИК

Влада – можливість впливати на діяльність, поведінку та долю інших людей за допомогою авторитету, права чи насильства.

Демократія – політичний принцип, суть якого полягає у визнанні народу єдиним джерелом влади на всій території країни, а також у проголошенні рівності прав усіх членів суспільства.

У Конституції України закріплено положення, що «єдиним джерелом влади в Україні є народ». Саме народ обирає владу, контролює її діяльність та може її усунути. Такий політичний режим називають *демократичним* (з давньогрецької мови слово «**демократія**» перекладається як «влада народу»).

Проте існують суспільства, де влада належить одній особі чи групі з кількох осіб, які встановлюють і утримують необмежений контроль над людьми – залякуванням та примусом. Таку владу називають *тоталітарною*.

2. Розгляньте символічні зображення тоталітаризму та демократії. Які деталі розповідають про особливості цих режимів?

СЛОВНИК

Органи влади – це елемент державного управління. В них працюють службовці, які отримують посаду через вибори чи призначення.

Політична програма – документ, у якому викладено основні цілі та методи їх досягнення політичної партії чи окремого діяча, що бере участь у виборах до органів влади.

Самоврядування – надане законом право місцевих органів самостійно вирішувати питання, що входять до їхніх повноважень.

Уявіть, що ви прокинулись одного ранку в державі, де панує тоталітарний режим. Ваше життя тепер повністю контролюване. Влада нав'язує вам, якою зубною пастою чистити зуби, який мати одяг чи зачіску, о котрій повертатися додому після школи і які книжки читати. У тоталітарній державі не поважають думку людини, а гідність постійно зазнає приниження. Чи сподобалось би вам, що кожен ваш крок контролюють? Можемо припустити, що ні.

Для того й потрібні демократичні *вибори* до **органів влади**, щоб кожна людина свідомо обра-ла з-поміж кандидатів тих, хто представлятиме інтереси громадян, а не власні. До виборів органів влади слід ставитися дуже серйозно. Насамперед потрібно вивчити **політичну програму** кандидата/кандидатки, поцікавитися його/її біографією: освітою, місцями роботи, оточенням цієї людини. І лише потім вирішувати, кому віддавати свій голос.

3. Оберіть будь-якого відомого вам представника української влади. Підготуйте кілька запитань, які ви хотіли б йому поставити. Чому саме ці питання для вас є важливими?

Що таке самоврядування? Які питання воно вирішує?

У нашій державі влада поділяється на *державну* та *місцеву*. Державна влада опікується розвитком усієї держави Україна, вирішує найважливіші питання життя людей.

Натомість місцева влада представляє інтереси окремої громади, піклується про її розвиток і добробут. Громада здійснює своє право самостійно вирішувати питання власного життя через **самоврядування**.

Правом самоврядування наділені не лише громади міста, села чи кількох населених пунктів. Ви маєте можливість брати участь у шкільному самоврядуванні. Участь у його роботі допоможе вам краще зрозуміти, як працює самовряду-

вання, покращити життя вашої шкільної громади.

Найвищим органом учнівського самоврядування є *загальні збори* або *учнівська конференція*. Саме вони обирають президента школи чи виконавчий орган (учнівський комітет, раду учнівського колективу, раду старост, парламент). Однак ці органи учнівського самоврядування звітують перед загальними зборами.

4. Чи є у вашій школі органи самоврядування? Як вони працюють? Як ви уявляєте участь в учнівському самоврядуванні? Чи хотіли б обіймати якусь посаду в органах учнівського самоврядування? Які питання хотіли б вирішувати? Запропонуйте стислу програму дій.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Складіть невелику розповідь, яка б включала словосполучення: *державна влада, шкільне самоврядування, демократичний режим, тоталітарна держава*.
2. Дайте відповіді на запитання.
Що таке влада, якою вона буває? Чим відрізняється демократія від тоталітаризму? Що таке самоврядування? Для чого потрібне учнівське самоврядування?
3. Об'єднайтесь у кілька груп і виконайте проект.
Уявіть, що ваш клас – це держава, у якій відбуваються вибори президента.
  - Оберіть серед однокласників / однокласниць кандидатів на посаду.
  - Напишіть програму змін у класі / школі / країні, з якою кандидат / кандидатка йтиме на вибори.
  - Створіть рекламні листівки з головним гаслом кандидата / кандидатки.
  - Проведіть голосування.
4. Уявіть, що ви маєте друга / подругу в іншій країні. Напишіть уявного листа другові / подрузі про особливості учнівського самоврядування у вашій школі. Розкажіть, які питання воно вирішує та про свою участь у них.

Рівність і гідність як основа взаємодії в суспільстві

Що таке рівність і гідність?

Як потрібно захищати свої права?

Чи може державна влада порушувати права людини?

Обговорення

Роздивіться фото. Виділіть спільні та відмінні риси. Які почуття у вас викликають ці фото? Як гадаєте, чи зображені діти однаково рівні у своїх правах?

1

2

4

3

СЛОВНИК

Дискримінація – будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав.

Хлопчик на фото 1 – один із найогрядніших малюків у світі. Він дуже швидко набирає вагу через порушення в організмі. Дівчинка на фото 2 з народження має діагноз «синдром Дауна». Дівчинка на фото 3 – мусульманка. Релігійні переконання мусульман зобов'язують навіть маленьких дівчаток ходити поза домом з покритою головою. На фото 4 – діти-сироти в одному з китайських міст.

Що таке рівність і гідність?

Чи траплялись у вашому житті ситуації, коли знайомі люди насміхалися з інших? Приміром, через застарілу модель мобільного телефону чи недостатньо модний одяг, особливості зовнішності чи поведінки... Таке глузування є проявом **дискримінації** і приниження **гідності** людини.

Гідність людини в нашій країні захищає Конституція України: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Для того щоб вашу гідність поважали, слід поважати чужу. Тож перед тим, як насміхатися з когось не схожого на вас, задумайтесь: чому ця людина інша? Чи все в неї гаразд зі здоров'ям, чи все добре в родині? А потім спробуйте уявити себе на місці цієї людини.

Рівність та гідність є найважливішими цінностями, які лежать в основі прав кожної людини, незалежно від її статі, кольору шкіри, національності, матеріального становища, релігійних уподобань чи зовнішнього вигляду. Ми усі народжені однаково рівними й гідними.

Як потрібно захищати свої права?

На жаль, у сучасному світі, як і раніше, ми нерідко стикаємося з порушенням прав і гідності людей. Здавалося б, що може зробити одна людина для вирішення проблеми на всесвітньому рівні? Проте історія нам доводить, що існують люди, які присвятили ціле життя боротьбі за права інших і досягли колосальних результатів.

1. Прочитайте інформацію про пакистанську правозахисницю Малалу Юсафзай і дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, які права людини найчастіше порушують у школі, вдома, у місці, де ви живете. Підготуйте невеликий виступ від імені захисників прав людини.

Малала Юсафзай – пакистанська правозахисниця, яка виступає за доступність освіти для жінок у всьому світі. На початку 2009 року, коли дівчинці було 11 років, вона стала відома у світі завдяки блогу, який вела для Бі-бі-сі. У дописах юна блогерка розповідала про своє життя та погляди на розвиток освіти для дівчаток. Вона стала наймолодшою в історії лауреаткою Нобелівської премії. Цю престижну нагороду Малала отримала у 17 років!

Чи може державна влада порушувати права людини?

Гідність людини може принижувати як інша людина, так і органи влади. Державна влада повинна поважати права і свободи людей не лише у законах, але й діях. Коли ж влада їх порушує, то вже не є гідною своїх громадян і мусить скласти повноваження.

Історія України знає приклади, коли органи влади, обрані народом, не дотримувалися законів, виборчих обіцянок та працювали лише задля власного блага. У 2013 році в Україні розпочалася Революція Гідності. Так українські громадяни відповіли на спроби влади позбавити їх права на волевиявлення, на зібрання та висловлення власної громадянської позиції.

2. Поміркуйте, чи чули ви колись про порушення людської гідності державними органами влади. Що ви знаєте про Революцію Гідності?

▲ Революція Гідності. Листопад–грудень 2013 року

3. Прочитайте уривок зі статті, присвяченої подіям Революції Гідності. Роздивіться фото.

- Які права людини були порушені владою під час Євромайдану?
- Чим закінчилася і які наслідки для українського суспільства мала Революція Гідності?
- Кого ви бачите на фото? Які символи свідчать про те, що революція стала проявом національної єдності українців?

«Першопричинами Революції Гідності були: протест громадян проти залежності України від Росії, бажання ліквідувати владу хабарників та розкрадачів державних коштів на чолі з тодішнім президентом В. Януковичем. Підкорення України Росії могло означати фізичне знищення і геноцид українського народу, як це було в XX столітті. 21 листопада 2013 року кілька журналістів вийшли на Майдан Незалежності у Києві та поширили в соціальних мережах заклик до всіх небайдужих приєднатися. На Майдані того дня зібралися півтори тисячі осіб, переважно журналісти та студентська молодь. Спочатку протестувальники вимагали лише підписання Угоди України з Європейським Союзом, тому акцію було названо «Євромайданом».

Хоча Євромайдан не було заборонено судом, за кілька днів уночі загони міліції напали на студентів, що ночували на Майдані Незалежності. Молодих людей били кийками, переслідували на вулицях, добивали ногами. Було поранено майже сто осіб. Частина євромайданівців знайшли прихисток у Михайлівському монастирі. Від наступного дня акція протесту перетворилася на загальнонаціональну революцію, що вже боролася не лише за європейський вибір України, але в першу чергу за права та гідність українців, які уночі напередодні були незаконно принижені».

Зі статті: «Революція Гідності 2013–2014 років та агресія Росії проти України». <https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/1314.pdf>

ПІДСУМОВУЄМО

1. Допишіть речення.

Усі люди від народження є ... Приниження людської гідності є ...

Захистом прав інших людей займається... Революція Гідності розпочалася через...

2. Розв'яжіть історичну задачу.

Скільки років минуло від початку Революції Гідності? Скільки вам було років, коли вона розпочалася?

3. Знайдіть в інтернеті інформацію про одного / одну з відомих українських чи іноземних правозахисників / захисниць. Уявіть себе учасником / учасницею комісії з присудження Нобелівської премії. Кому із правозахисників ви б її вручили? За які заслуги? Свій вибір поясніть.

4. Уявіть себе сучасником / сучасницею Революції Гідності. Напишіть невеличкого листа учасникам / учасницям цих революційних подій. Використайте знання, здобуті на уроці, матеріали параграфу та спогади рідних про ці події. Висловіть власне ставлення до Революції Гідності.

Приватний простір людини в минулому і тепер

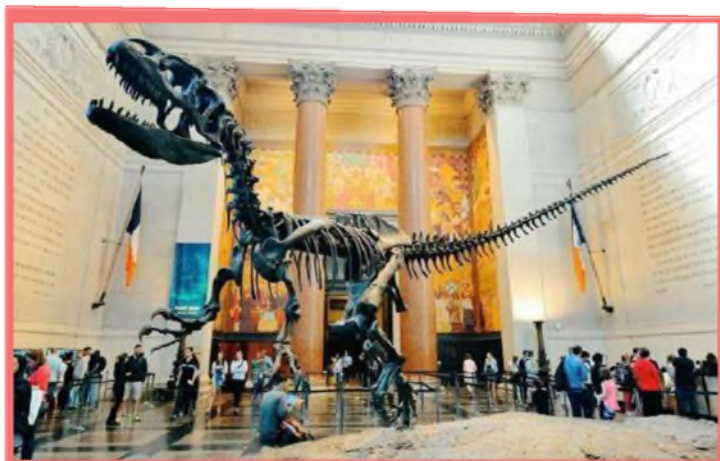
Що є приватним простором людини? Яким він буває? Яким був приватний простір в минулому і є тепер?

Як діяти, якщо порушили ваш приватний простір?

Чому важливо поважати приватний простір іншої людини?

Обговорення

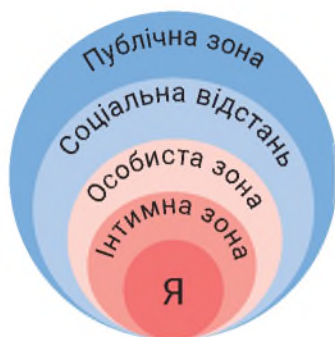
Роздивіться зображення. Що таке, на вашу думку, приватний простір? Як гадаєте, яким / якими фото можна проілюструвати поняття «приватний простір людини»? Для чого людині потрібен приватний простір? Назвіть приклади приватного простору людини.

Що таке приватний простір? Яким він буває?

Кожна людина має навколо себе певну територію, яку вона вважає своєю. Цей простір є ніби продовженням фізичного тіла людини. Уявіть, що ви стоїте у великій бульбашці – вона і є вашим приватним простором, який захищає вас від небезпеки навколо.

Розмір «бульбашки», тобто особистого простору людини, залежить від багатьох чинників: від характеру людини, від того, чи вона мешкає в місті чи селі, від національності, віку та соціального

1. Створіть у зошиті власну схему приватного простору і розмістіть у ній своїх рідних, друзів і знайомих.

2. Що, на вашу думку, являв собою приватний простір у минулому?

СЛОВНИК

Приватний простір – це відстань, яку ми тримаємо щодо інших людей, а також простір навколо нас, який вважаємо своїм.

становища. У сучасному світі розрізняють окрім *фізичного приватного простору* (власна кімната, куточок для ігор, робоче місце, ліжко, а також відстань до іншої людини) ще й *психологічний* – простір душевний (ваші власні думки й бажання).

Американський дослідник Едвард Хол розділив простір навколо людини на 4 різні за розміром зони-«бульбашки». До цих «бульбашок» допускають інших залежно від близькості стосунків.

Перша – найближча до вас – це *інтимна зона*, до якої входять лише найближчі (сім'я, домашні тварини). Друга зона – *особиста* (друзі). Третя – *соціальна відстань* (люди, яких ви знаєте). Четверта – *публічна зона*, до якої відносять незнайомців.

Яким був приватний простір у минулому і є тепер?

Ви вже знаєте, що першою формою людської організації була родова община, яка передбачала спільне життя кількох десятків кровних родичів в одному колективі. Давні люди не сприймали себе окремо від колективу, адже залишатися самому було небезпечно. Тож говорити про приватний простір не доводилося.

З переходом людських колективів до осілості з'явилася приватна власність – *житло*, а в ньому куточки для приготування їжі, для ігор і відпочинку. У дітей з'явилися особисті речі – *іграшки*. Тож житло людини стало зоною приватного простору. Чужинцям заборонялося без дозволу входити до помешкання.

Однак упродовж тривалого часу суспільство було нерівноправним. Існувало рабство, яке позбавляло людей не лише особистих прав і свобод, але й приватного простору. Рабовласник мав право власності на житло, особисті речі й навіть саме життя раба.

Життя в сучасному суспільстві дуже відрізняється від життя людини минулого. Змінилося, зокрема, уявлення про приватний простір. Нині люди мають більше доступу до інформації, висловлюють активну життєву позицію і відстоюють свої права. Значну частину

3. Позмагайтеся, хто наведе найбільше прикладів приватного простору сучасної людини.

життя людина проводить онлайн. Спілкуватися з друзями, рідними, працювати й навчатися у школі ми можемо, не виходячи з власної кімнати.

Таким чином, спілкуючись із людьми через екран комп'ютера чи смартфона, ми розширюємо зону нашого приватного простору.

4. Роздивіться фото. Обговоріть, на якому із них зображено порушення приватного простору. Відповідь поясніть.

Як діяти, якщо порушили ваш приватний простір?

Інколи ми стикаємось із порушенням нашого приватного простору, коли цього уникнути неможливо. Наприклад, коли їдемо в переповненому громадському транспорті. З одного боку, нам тісно й неприємно, проте в цій ситуації ми мало чим можемо зарадити. Усі люди мають однакові потреби й право дістатися пункту призначення.

Проте інколи наш особистий простір порушують навмисно. Приміром, хтось зайшов до вашої кімнати, узяв вашу особисту річ без дозволу. Або підійшов на відстань, яка не є комфортною для вас чи проти вашої волі взяв за руку. Усе це є порушенням вашого фізичного приватного простору.

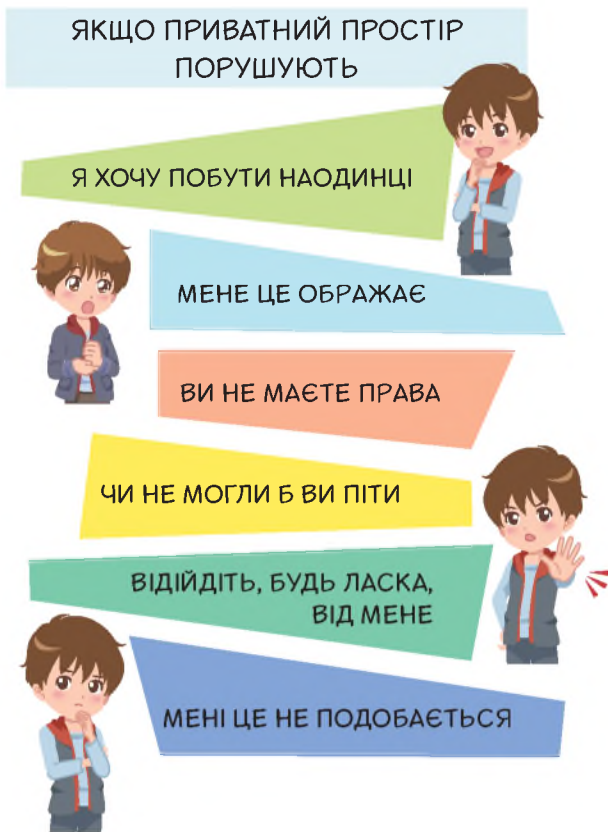
Коли людина нав'язує вам власну думку чи ображає словесно, це є порушенням вашого *психологічного приватного простору*.

СЛОВНИК

Особистий кордон – розуміння власного «Я» окремо від інших.

Дуже важливо не соромитися, у жодному разі не боятися відстоювати **особисті кордони**. Якщо ж самотійно ви цього зробити не в змозі, повідомте про це дорослих, яким довіряєте. Адже право на приватний простір людини є вашим правом від народження, а також конституційним правом. Порушувати його не можна.

5. Роздивіться інфографіку. Уявіть, що ваш приватний простір порушують. Додайте кілька правил протидії порушенню приватного простору.

6. Проаналізуйте ситуації. В якій із них хочуть порушити ваш приватний простір, а в якій ви є людиною, що може порушити простір іншої? Поміркуйте, чому важливо поважати чужий приватний простір.

Чому важливо поважати приватний простір іншої людини?

Ситуація 1. Уявіть, що до вас підійшла незнайома людина й почала розповідати про своє життя чи почала глузувати з вас. Як ви відреагуєте?

Ситуація 2. Уявіть, що незнайома вам дитина проводить час у парку зі своїм домашнім улюбленцем. Ви підійшли до цієї дитини й попросилися приєднатися до їхньої гри, однак вона не захотіла з вами гратися. Як ви відреагуєте?

Якщо наш приватний простір порушено, це обурює, ображає і завдає дискомфорту. Як гадаєте, що відчуває інша людина, коли її особисті кордони порушено? Найімовірніше, її переповнять такі самі емоції, що й вас. Пам'ятайте, що поважати приватний простір іншої людини так само важливо, як і вимагати поваги до себе.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Завершіть речення.

*Я розумію, що приватний простір це... У минулому приватним простором вважали...
Порушенням приватного простору є... Якщо мій приватний простір порушено, то...*

2. Дайте відповіді на запитання. 1. Чому важливо поважати приватний простір іншої людини? 2. Поміркуйте, що сталося б, якби усі мовчали про порушення їхнього приватного простору. Що б сталося, якби усі люди не дотримувалися правила непорушення приватного простору інших людей?

3. Виділіть переваги та недоліки онлайн спілкування для особистого простору людини та для її життя в суспільстві.

4. Виконайте проект. Намалюйте ваш приватний простір і напишіть правила невтручання у ваш простір. Проект оформіть у вигляді постера.

Публічний простір в минулому і нині

Що таке публічний простір і чим він відрізняється від приватного? Яким був публічний простір у минулому? Якими є публічні простори сучасної людини?

Школа як публічний простір

Обговорення

Проаналізуйте фото.

Як гадаєте, чи є ці місця публічним простором? Які особливості автобусів та набережної свідчать про те, що ці об'єкти пристосовані для користування різними категоріями людей (дорослі, діти, люди з інвалідністю, люди похилого віку тощо)?

▲ Набережна в Амстердамі (Нідерланди)

Безкоштовний громадський транспорт
м. Куала-Лумпур (Малайзія) ►

СЛОВНИК

Публічний простір – простір, який є відкритим і доступним для всіх. У публічному просторі вирує соціальне життя та відбувається культурний обмін.

Що таке публічний простір і чим він відрізняється від приватного?

Усім нам хоча б раз у житті доводилося чути: «Він / вона є публічною людиною». Це означає, що людина, про яку йдеться, відома широкому

1. Пригадайте, що таке приватний простір. Як вважаєте, чим він відрізняється від простору публічного?

загалу. Так говорять про музикантів, акторів, політиків. Ми чуємо про них у телевізійних новинах, маємо змогу стежити за ними у соціальних мережах. Інформація про цих людей є «відкритою», доступною для всіх.

За призначенням **публічний простір** є протилежністю приватного простору людини. Приміром, уявіть, що ви разом із сім'єю проводите час у парку. Сім'я – зона вашого особистого простору, ви не зобов'язані спілкуватися з іншими людьми в парку, якщо вам не комфортно. Однак парк є місцем публічного простору. Тож люди, які відпочивають поруч із вами, мають таке саме право знаходитися там, як і ваша родина.

Яким був публічний простір у минулому?

2. Роздивіться зображення центральної площі Афін (агори) у Давній Греції та сучасне фото площі Іспанії в Римі.

Що на них відбувається? Поміркуйте, як змінилося використання публічного простору.

Чим публічний простір минулого відрізняється від сучасного публічного простору?

Дослідники вважають, що публічний простір як місце, де люди проводили вільний час, з'явився ще у давніх греків. Кожне давньогрецьке місто було самостійною державою – полісом. Усі чоловіки – громадяни поліса мали право брати участь у його політичному житті. Відтак на агорі (так називалась центральна площа міста) чоловіки обирали з-поміж поважних громадян раду архонтів (старійшин), ділилися думками, вирішували питання війни та миру, сперечалися, торгували й представляли себе. Жінкам, невільникам, купцям вхід на агору був закритий. Отже, грецька агора – приклад одного з перших публічних просторів людини.

▲ Центральна площа Афін (Греція). Реконструкція

▲ Площа Іспанії (Іспанські сходи) в Римі

Напевне, вам доводилося не раз бувати на базарі (ринку) або на ярмарку. Ви знаєте, що це – місце, де люди продають і купують товари. Проте в минулі часи ярмарки слугували не тільки місцями торгівлі, але й публічним простором. Там обговорювали новини й плітки, виступали мандрівні музики й актори, діяли різноманітні атракціони, точилися політичні дискусії. Іноді на ярмарках влаштовували публічні суди над злочинцями й навіть залагоджували сімейні конфлікти.

Якими є публічні простори сучасної людини?

3. Упродовж трьох хвилин пригадайте, які є місця публічного простору в сучасному світі. Позмагайтеся, хто назве більше таких місць.

4. Прочитайте текст про Вуличну бібліотеку в Магдебурзі (Німеччина). Роздивіться фото бібліотеки. Що привертає увагу? Чи знаєте щось про подібні ініціативи в Україні? Чи успішні вони? Придумайте власні правила поведінки в публічному просторі.

Нині поняття публічного простору набуло дещо іншого сенсу, хоча й загалом не змінилося. Проте виникли й суттєві відмінності. Раніше місцями публічного простору були спеціально відведені міські або сільські майдани, закриті приміщення (будівлі театрів, судів, державних установ тощо). Сьогодні ж публічним простором є зони відпочинку, громадський транспорт, освітні заклади й медичні установи, заклади культури і громадські приймальні.

У 2005 році в німецькому місті Магдебург активісти створили бібліотеку просто неба в занедбаному районі міста. Тут з'явилося багато молоді, тож згодом міська влада ініціювала будівництво нового простору. Архітектори розробили економний проєкт: бібліотека з 20 000 книг вмістилася на невеликій платформі, побудованій із перероблених матеріалів іншої

будівлі. Книги вільно стоять на полицях. Будь-яка людина, якщо бажає, може їх узяти. Прикметно, що книги в бібліотеці ніхто не охороняє, відвідувачі можуть не записуватися при вході, а сам майданчик не обгороджений парканом і відкритий цілодобово. При цьому за кілька років існування книги не зникли з бібліотеки. Навпаки, їхня кількість тільки зростає, а стіни платформи не забруднюються написи або малюнки.

Зі статті «Громадський простір – для людей: досвід Німеччини». Інтернет видання «Рубрика»

5. Поміркуйте, чи в однакових умовах перебувають усі учні вашого навчального закладу. Що б ви змінили в ньому, щоб надати рівні можливості для навчання та комфортного перебування у закладі освіти всім дітям.

Школа як публічний простір

Заклад, у якому ви навчаєтеся, також є місцем публічного простору, адже розрахований на усіх дітей. У розвинених країнах місця публічного простору є однаково безпечними, комфортними та доступними для людей різного віку та з різними можливостями.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Допишіть речення.

Публічний простір – це... У давнину публічний простір використовували для...

Місцями публічного простору сучасної людини є... Публічний простір має бути...

2. Поміркуйте, чи є життєво необхідним для людини публічний простір. Наведіть кілька аргументів на користь своєї думки. Як гадаєте, що трапиться, якщо людину позбавити публічного простору?

3. Складіть порівняльну таблицю приватного і публічного простору за зразком.

	Приватний простір	Публічний простір
Кому належить		
Чи можна порушити		
Що ми вважаємо простором		
Якою має бути поведінка людини у просторі		

4. Створіть проект публічного простору вашої мрії. Врахуйте в ньому потреби усіх категорій людей. Проект оформіть у вигляді презентації.

1. План для оформлення проекту.

2. Назва публічного простору.

3. Місце, де він буде розташований.

4. Призначення публічного простору.

5. Як виглядатиме ваш публічний простір (знайдіть в інтернеті фото або малюнки, що ілюструватимуть, які об'єкти має включати ваш публічний простір).

Як люди усвідомлювали себе в різні часи. Урок-узагальнення

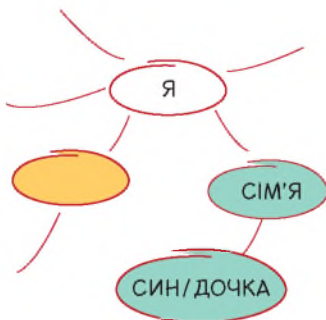
Як людина впливає на різні спільноти?

Чому необхідно дотримуватися спільних правил і законів?

Обговорення

Пригадайте, які існують людські спільноти. До яких спільнот ви себе відносите? Поміркуйте, участі у яких спільнотах були позбавлені люди в минулому. Чому людині важливо належати до спільнот?

1. Створіть асоціативний кущ «Я належу до спільноти». Впишіть назви спільнот, до яких себе відносите. Врахуйте вашу роль у конкретній спільноті. Участь у якій спільноті для вас є найважливішою? Чому? Обговоріть у класі, чи однакову роль відіграєте ви та ваші однокласники й однокласниці в спільноті, до якої належите.

Як людина впливає на різні спільноти?

Ви вже знаєте, що людина не може жити поза спільнотами та соціумом. Вона потребує спілкування та постійно перебуває у взаємодії з іншими людьми. Ця взаємодія має двосторонній вплив: спільнота впливає на людину, а людина впливає на спільноту. Наприклад, ви відвідуєте танцювальний гурток. Ви набуваєте там нових навичок і спілкуєтеся з однодумцями. Водночас ви ділитеся і своїми знаннями й посідаєте у цій спільноті певне місце. Якщо ви пропустили заняття, колективу доведеться перелаштуватися, щоб не гаяти часу.

Зверніть увагу, що спільноти бувають різними. Не завжди цей взаємний вплив буває позитивним. Іноді людина може потрапити до таких спільнот, які негативно впливатимуть на неї. Остерігайтеся таких спільнот і ніколи не залишайтеся в них.

Чому необхідно дотримуватися спільних правил і законів?

Аби будь-яка спільнота функціонувала, у ній діють певні правила. Такі правила можуть бути чітко визначені (закони чи правила поведінки у громадському транспорті). Іноді правила встановлює сама спільнота, і усі учасники погоджуються їх дотримуватися. Наприклад, у школі діє певний час початку і завершення уроків. Це писане правило, чітко визначене. А от почи-

нати урок із привітання – це неписане правило, але усі його дотримуються.

2. Уявіть, що ваш клас вирушив в одноденну автобусну мандрівку культурно-історичним пам'ятками України. Створіть маршрут подорожі. Розробіть:

- правила поведінки в автобусі під час подорожі;
- правила поведінки в публічному просторі під час екскурсій;
- правила не порушення приватного простору учасників / учасниць мандрівки.

Обговоріть запропоновані варіанти.

Спільноти зазвичай утворюються та існують із певною метою. До деяких люди потрапляють свідомо, за власним бажанням. У деяких опиняються внаслідок певних ситуацій. Важливо, щоб кожен учасник спільноти підтримував її діяльність. Іноді це непросто. Проте життя у громаді потребує певних зусиль її учасників.

3. Складіть усім класом невелику розповідь. Нехай учитель або учителька придумують перше речення для цієї розповіді. Далі учні та учениці одне за одним мають придумати по одному реченню для розповіді. Для цього потрібно використати одне слово із запропонованого переліку. Якщо вподобане вами слово вже хтось озвучив, ви маєте скласти речення з іншим словом. Якщо слів на всіх не вистачить, використовуйте їх знову.

Рівність, гідність, Батьківщина, емігранти, турбота, країна, держава, первісне суспільство, плем'я, громада, родина, спільнота, діаспора, права людини, правила, закон, влада, самоврядування, демократія, тоталітаризм, дискримінація.

4. Спираючись на здобуті на попередніх уроках знання, а також на матеріали параграфів підручника, укладіть за зразком таблицю «Зміни в житті суспільства упродовж історії». За потреби доповніть таблицю власними пунктами.

	Минуле	Сучасність
Якими були / є людські колективи / спільноти		
Якою була / є влада		
Якими були / є закони і правила		
Якими були / є права людини		
Як навколишнє середовище впливало / впливає на життя		
Як людина впливала / впливає на навколишнє середовище		
Яким було / є господарство людини		
Яким був / є публічний простір людини		

Назва «Україна» впродовж століть

Коли вперше з'являється назва «Україна»?

Що означає назва «Україна»?

Коли слово «Україна» стало назвою держави?

Обговорення

Доберіть якомога більше слів, з якими у вас пов'язана назва «Україна». Представте ці слова та поясніть свій вибір. Запишіть на дошці чи на аркуші паперу десять слів, які б підтримали усі учні та учениці у класі.

Коли вперше з'являється назва «Україна»?

Формування назви «Україна» мало тривалу історію. Важливою складовою минулого будь-якого народу та його держави є самоназва й те, як їх називають інші народи. Вважається, що назва «Україна» виникла саме серед місцевого населення. Спочатку так називали певні території місцеві жителі, а потім цю назву почали використовувати іноземці. Назву «Україна» почали вживати у часи існування на цих теренах держави наших пращурів – Русі-України, або Київської держави.

Вперше назву «Україна» згадано в Київському літописі. Літопис створено наприкінці XII століття. Але до наших днів зберігся лише його варіант, переписаний на початку XV століття. У ньому під 1187 роком літописець розповідає про переяславського князя Володимира Глібовича, який помер під час військового походу.

У XIII столітті назва «Україна» зустрічається в Галицько-Волинському літописі. Утім, його текст було переписано дещо пізніше, і ми не знаємо, чи вживалося слово «Україна» у первісних варіантах. Проте науковці припускають, що саме ця назва могла існувати вже у X–XI століттях, адже будь-яка давня самоназва народу спочатку

«І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила».

Згадка України в Київському літописі ►

и всѣми добродѣи напѣи. О нем же
оуكرانيا много постои. (З тоу же оумре)

Європа у 1190 році ▲

1. Пригадайте, у яких ще словах української мови на початку слова чергуються літери «у» та «в». Чи змінюється від чергування літер зміст цих слів?

вживалася в його розмовній мові, а вже потім потрапляла на сторінки писемної літератури. На місцеве походження назви також вказує дві форми, які використовували в писемних джерелах: «Україна» і «Вкраїна». Чергування початкових літер «у» та «в» є характерною особливістю української мови.

Коли українці не мали власної державності, назвою «Україна» позначали території, заселені українцями. Сьогодні цим терміном позначають нашу незалежну державу – Україну.

Що означає назва «Україна»?

Походження назви «Україна» має кілька версій. За однією з них, слова «україна» або «оукраїна» утворилися від поєднання прийменника «у» (в значенні «біля») з іменником «край». Так позначали прикордонні землі Київського та Переяславського князівств. За ними розпочинався великий степ, де чатувала постійна небезпека набігів кочових народів. Населенню прикордонних земель відводилася важлива роль у захисті Русі-України від кочовиків, адже саме вони мали дати першу відсіч у разі нападу.

Терміном «оукраїна» також називали землі Галицько-Волинського князівства, які знаходилися на пограниччі з Польщею. Пізніше цей

Давньоруські князівства від середини XII до середини XIII століття ▼

термін вживався в літописах і щодо інших пограничних земель Русі-України.

За іншою версією, назва «Україна» походить від іменника «край» або «країна», який вживався місцевими мешканцями на позначення території їх проживання. У такому разі цю назву застосовували як синонім рідного краю, свого краю, території, заселеної своїм народом, батьківщини.

2. В Україні є прислів'я «Моя хата з краю – першим ворога стрічаю!». Як ви його розумієте? Як за допомогою цього прислів'я можна підтвердити одну з теорій походження назви «Україна»?

Походження назви «Україна» також пов'язують із дієсловом «украяти», що вживалося у значенні «відрізати» або «відокремити». Вважається, що так позначали певні території, відрізані (украєні) від чогось цілого, що згодом стали окремою країною.

Незважаючи на першопочаткове значення, з другої половини XVI століття назвою «Україна» позначають території Середньої Наддніпрянщини, хоча зустрічається і використання назви для інших територій.

Середня Наддніпрянщина
на карті України ▼

Коли слово «Україна» стало назвою держави?

Вже у середині XVII століття назву «Україна» використовували як синонім назви козацької держави – Війська Запорозького. Про це зберігаються згадки в багатьох тогочасних документах. Проте в цей час і надалі використовували також назви «Русь» та «Мала Русь» на позначення тих самих територій, які позначали назвою «Україна».

Вживання назви «Україна» остаточно ствердилося вже у XIX столітті. Нею послуговувалися в літературі та політичній діяльності. У 1862 році Павло Чубинський написав вірш «Ще не вмерла Україна», який швидко став популярним у середовищі патріотів. Тоді ж почали активно використовувати утворений від слова «Україна» прикметник – «український».

▲ Карта Радзивілла – перше картографічне джерело, де вжито назву «Україна». Перше видання карти було здійснене у 1613 році

▲ Універсал Української Центральної Ради про проголошення Української Народної Республіки. 7 листопада 1917 року

У 1917 р. назва «Україна» набула нового значення: нею почали називати самостійну державу – Українську Народну Республіку. Цей етап став важливим не лише у становленні назви «Україна». Він відіграв важливу роль у боротьбі українців за самостійну й незалежну державу.

У роки панування радянської влади назву «Україна» також використовували як складову назви тогочасної держави – Української Радянської Соціалістичної Республіки. У 1991 році постала самостійна та незалежна держава – Україна.

Так назва «Україна» пройшла шлях від самоназви певної території до назви великої європейської держави.

3. Розгляньте карту на с. 63, карту на с. 66 та сучасну карту України на форзаці підручника. Чому Україною у різні часи називали різні території? Як змінювалися ці території з часом?

ПІДСУМОВУЄМО

1. Як би ви пояснили іноземцю, що означає назва нашої країни? Складіть схему «Значення назви "Україна"».
2. Намалюйте лінію часу й позначте на ній дати, про які йдеться в параграфі. Визначте, скільки часу минуло від першої писемної згадки слова «Україна» до проголошення Української Народної Республіки; до проголошення незалежності України; до сьогодні.
3. Яке значення для сучасності має таке давнє використання назви «Україна»? Відповідь оформіть у вигляді есе.

Історична топоніміка

Що таке історична топоніміка?
Як досліджують топоніми?

Обговорення

Чому в людей виникла потреба давати назви географічним об'єктам навколо себе?

СЛОВНИК

Топоніміка – наука, яка вивчає назви географічних об'єктів (топоніми).

Що таке історична топоніміка?

Під час дослідження історики працюють із різною інформацією. Про минуле краю чимало можуть розповісти назви населених пунктів, вулиць, площ, водойм, гір, лісів, гаїв, печер, шляхів, пасовищ ...

Назви географічних об'єктів не виникають випадково. Вони з'являються внаслідок певних подій, процесів, під впливом географічних особливостей місцевості тощо.

Топоніми змінюються рідко. Назва річки чи села, пагорба чи озера може залишатися незмінною впродовж століть. Знаючи, з якої мови походить та чи інша географічна назва, ми можемо більше дізнатися про те, які народи перебували тут раніше. Скажімо, назви річок Дніпро, Дунай і Дон мають іранське коріння, а річки Рось – скандинавське. Назви міста

Чуфут-Кале в Криму й острова Тузла в Керченській протоці – тюркського походження. Так само тюркське походження простежуємо в назвах українських міст Кагарлик, Кременчук, річки Чортомлик. Тож топоніми – важливе джерело знань про історію певної місцевості.

Інколи населені пункти називають на честь видатних людей. Наприклад, Івано-Франківськ назвали на честь поета й мислителя Івана Франка, Хмельницький – гетьмана Богдана Хмельницького, Кропивницький – засновника українського театру Марка Кропивницького. Деякі назви походять від імені чи прізвища засновника міста чи села або власника місцевості (Київ – князя Кия, Львів – князя Лева Даниловича, Тернопіль – польських магнатів Тарновських).

Є топоніми, пов'язані з природними об'єктами – деревами, які там зростають, тваринами, що водяться в околицях. За приклад можна взяти міста Дубно (від «дуб») і Жовті Води (від однойменної річки), гору Кобила, села Жаботин і Ведмеже Вушко. Деякі міста отримали назву через особливості ландшафту. Наприклад, Рівне розташоване на рівній місцевості, Запоріжжя лежить за порогами Дніпра. Назва Луцька походить від слова «лук», що означає «вигин річки».

На карті України є чимало назв, пов'язаних із діяльністю місцевого люду. Приміром, у Полтавській області є села Воскобійники й Ковалі. У Києві – урочища Гончарі й Кожум'яки. З назви легко здогадатися, якими ремеслами займалися їхні мешканці.

Трапляється й чимало жартівливих топонімів: Боброїди, Печихвости, Товстобаби, Тулиголови.

Цікаві топоніми є в багатьох країнах світу. Наприклад, у штаті Аризона (Сполучені Штати Америки) є місто Уай (Why). Назва його співзвучна запитанню «Чому?». А в Південній Африці є місто Трай Егейн (Try Again). Перекладається як «спробуй ще».

1. У словнику іншомовних слів знайдіть слово «топоніміка». З якої мови походить це слово? Як воно перекладається?
2. Дізнайтесь, як називалися міста Івано-Франківськ та Кропивницький раніше.
3. Знайдіть на карті України села Підгірці. Скільки сіл із такою назвою ви знайшли? Чи далеко одне від одного вони знаходяться? Поміркуйте, від чого походить така назва? Чому в одній країні трапляються однакові топоніми?

СЛОВНИК

Історична топоніміка – наука, яка вивчає походження топонімів, їх зміну і функціонування в різні історичні періоди.

Як досліджують топоніми?

Під час дослідження топонімів ми звертаємося до різних наук, які допомагають розшифровувати значення назв. Це й *лінгвістика* (наука про мову), і *географія*, і *краєзнавство*, а також, безперечно, *історія*. Саме тому в топоніміці не можна обійтися без словників іншомовних слів, довідників та енциклопедій.

Пропонуємо вам дослідити походження назв географічних об'єктів, їхні зміни в історичному часі.

4. Підготуйте повідомлення за результатами дослідження топонімів і презентуйте його в класі.
  1. Роздивіться карту своєї місцевості, України чи світу.
  2. Оберіть один або два топоніми. Це може бути назва села чи міста, річки, озера, гори тощо.
  3. Зверніться до словника іншомовних слів, енциклопедій та довідників. Знайдіть у них інформацію про обраний топонім. Дайте відповіді на запитання.
    - Що відомо про походження назви?
    - З якого часу відомий цей топонім?
    - Чи він змінювався?
    - Якщо змінювався, то коли?
    - Звідки / з якої мови походить назва? Про що це свідчить?
    - Як можна використати цю інформацію під час дослідження історії місцевості?
  4. Підготуйте усне чи письмове повідомлення на основі знайденої інформації.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Яку інформацію можна отримати за допомогою топонімів? Поміркуйте, як топоніми пов'язують минуле із сьогоденням?
2. На карті України знайдіть такі топоніми тюркського походження: село *Ташлик*, річку *Тясмин*, гірську вершину *Демір-Капу*. Проаналізуйте, як далеко один від одного знаходяться ці географічні об'єкти. Поміркуйте, про що це може свідчити.
3. Пригадайте художні твори, у назвах яких є топонім.
4. Оберіть кілька вулиць у вашому населеному пункті. Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте невеличку екскурсію. Розкажіть, чому вулиці мають саме такі назви, чи завжди так називалися, які назви мали раніше. Про що або про кого розповідають назви цих вулиць?

Історико-географічні назви як свідчення минулого

Про що розкажуть історико-географічні назви рідного краю?
Що криється за назвою рідного села чи міста?

Обговорення

Що ви знаєте про історію назви вашого рідного села / селища / міста? Коли воно отримало таку назву?

Про що розкажуть історико-географічні назви рідного краю?

На попередньому уроці ми переконалися, що історія назв географічних об'єктів – це невід'ємна частина історії. Зміна топонімів відбувається нечасто. Інколи їх змінюють на штучні, не притаманні цій місцевості. Наприклад, за часів радянської влади на карті нашої країни з'явилися міста й села на честь радянських політичних діячів чи подій радянської історії. Таких населених пунктів в Україні було понад 1000. У такий спосіб радянська влада намагалася стерти пам'ять українців про минуле, нав'язавши чужі назви.

Останніми роками в Україні відновлюють істо-

ричні топоніми. Повернення первинних назв сприяє відновленню історичної пам'яті. Погодьтеся, що жодна людина не хотіла б, щоби її ім'я одного дня змінили на інше. То хіба ж заслуговують на таке міста й села з багатющою історією?

Пропонуємо вам дослідити історико-географічні назви рідного краю, щоби дізнатися більше про історію малої батьківщини.

▲ Місто Кропивницький (колишній Єлизаветград, потім – Кіровоград). Будівля Кропивницького обласного музично-драматичного театру. Саме тут було створено перший професійний український театр – Театр корифеїв. Сучасне фото

Народна легенда про назву Вінниці

Прийшов на берег Бугу чоловік, поставив собі хату й зажив із жінкою. Мав двох дочок. Одну ласкаво називав Вишенькою, а другу – Вінничкою. Росли дівчата, як ягоди, рум'яні та веселі. А коли виростили, то одружив їх із працювитими риболовами. Поставили Вишенька із чоловіком дерев'яну хату на правім березі Бугу, а Вінничка – на лівому. Рубали ліс, випалювали пні, землю орали й жито засівали. В дуплах мед вибирали...

Одного разу зірвався сильний вітер, завив. Птахи перестали співати, сонце зайшло за чорну хмару. То не вітер вив, не буря надходила, а страшні воріженьки понад Бугом чорний копоть підняли. Оточили зненацька домівки Вишеньки й Віннички, хотіли всіх у полон забрати.

Виходу не було. Краще смерть, ніж довга й чорна неволя. Вінничка першою запалила свою хату. Сестра Вишенька побачила вогонь за Бугом і також розвела вогонь в оточеній хаті. Як дві свічки, палало сухе дерево, тріскотів вогонь...

Проминули літа. Багато води в Бuzі протекло. Прийшли нові люди сюди, осіли, побачили згарища, дізналися про гірку долю Віннички і Вишеньки. На пам'ять добру про них назвали їхніми іменами річки, що несуть свої води до Південного Бугу. Побудували тут фортецю, а місто біля неї назвали іменем річки – Вінницею.

За матеріалами, зібраними фольклористкою Євдокією Горб
https://vinpoisk.com/old_history/narodna-legenda-pro-nazvu-v-nnits

Вінниця.
Сучасне фото ►

1. Дізнайтесь, чи є у межах вашого рідного краю топоніми, названі на честь видатних українців / українок. Знайдіть топоніми вашого краю, що дістали назву за особливостями ландшафту.

Що криється за назвою рідного села чи міста?

Історична назва рідного села чи міста – свідчення його минулого. Назва географічного об'єкта сама по собі є пам'яткою історії та культури. Дослідження походження назви рідної місцевості неодмінно розкриє маловідомі сторінки історії. Інформацію про топоніми ми можемо відшукати в різних джерелах – документах та розпорядженнях, заповітах, угодах, записках подорожніх тощо.

Якщо ж назва змінювалася, то причини цих змін також чимало розкажуть про долю вашого села чи міста. У такому разі потрібно довідатися, хто, коли й чому вирішив змінити історичну назву населеного пункту.

Серед назв населених пунктів України є і досить незвичні: Носівка на Чернігівщині, Сирники на Волині, Халеп'я на Київщині, Халтурине на Полтавщині або Африканівка на Харківщині. А на Донеччині є український Нью-Йорк! Хоча це й не велике місто, а проте мальовниче селище. Досить незвичну для України назву населеному пункту дали німецькі переселенці, які оселилися тут наприкінці XIX століття.

Але не лише переселенці засновували на теренах України поселення зі звичними для себе назвами. Українці за кордоном також

називали засновані ними населені пункти, аби пам'ятати про Батьківщину. Наприклад, в Австралії є селище Севастополь, у Казахстані – Українка та Форт-Шевченко, у Канаді – Мазепа та Батурин, а в Бразилії – Нова Одеса. У Сполучених Штатах Америки існує понад десяток населених пунктів, у назві яких присутній топонім Одеса! За такими назвами легко зрозуміти, ким були засновники цих міст і містечок.

- 2.** Розгляньте карту на с. 73. З'ясуйте, яке походження мають назви населених пунктів поблизу міста Тереховля (Тернопільська область). Запропонуйте власний варіант пояснення назв населених пунктів, які не розтлумачені на карті.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Пригадайте назви вулиць вашого населеного пункту. Чи знаєте, звідки походять ці назви? Які назви вам видаються дивними / нестандартними або незрозумілими? Чому?
2. Відвідайте краєзнавчий музей / архів / органи місцевого самоврядування. Укладіть уявний туристичний буклет або рекламне оголошення про екскурсію рідним краєм. За приклад можна взяти рекламні оголошення, розміщені на сайті #Мандруй Україною: <https://discover.ua/things-to-do>.
3. Уявіть, що ви берете участь у засіданні історико-краєзнавчої комісії з надання назви новим вулицям у вашому населеному пункті. Запропонуйте 2–3 назви і винесіть їх на обговорення. Зверніть увагу, що нові назви мають легко вимовлятися, запам'ятовуватися, не повторюватися у межах населеного пункту.

Якщо ви запропонуєте назвати вулицю на честь особи, врахуйте, що обрана постать має відповідати таким умовам:

- ця особа вплинула на розбудову держави, боротьбу за незалежність;
- здійснила героїчний вчинок, звершений в ім'я Батьківщини;
- має непересічні здобутки у сфері науки, освіти, культури, мистецтва.

Іменування вулиці на честь історичної події може здійснюватися задля:

- популяризації історії України;
- формування історичної свідомості українського народу;
- розвитку науки, освіти, культури, мистецтва.

Що таке «історична карта»

Які особливості має історична карта?

Про що можна дізнатися з історичних карт?

Як розуміти історичну карту?

Як географічне розташування впливає на життя та діяльність людини?

Обговорення

Пригадайте, що таке карта.

Чи користуєтеся ви картою, щоб зорієнтуватися на місцевості?

СЛОВНИК

Історична карта – карта, на якій за допомогою спеціальних позначок вказано місця історичних подій, явищ чи процесів.

Які особливості має історична карта?

Кожна подія, яка відбулася в історії, сталася в певному місці. Це можна показати на географічній карті за допомогою умовних позначок. Щоб дізнатися, що означає та чи інша позначка, укладають пояснення та розташовують поруч із картою. Такі пояснення називають *легендою*.

Географічна карта розповідає про місцевість, а **історична** – про події, що траплялися на цій місцевості. Контури континентів, морів, розташування річок, гір, міст чи сіл із часом змінюються. Залежно від масштабу карти ці зміни будуть більш або менш помітні.

▲ Портолан (карта портів). Картограф Граціозо Бенінкаса. Італія. 1470 рік

СЛОВНИК

Подія – будь-яка зміна, яка трапилася в певному місці та в певний час.

Інколи поняттям «історична карта» позначають і старовинну карту, створену в давнину. Давні карти фіксують знання й уявлення, які мали люди на час їх створення. Тому на старовинних картах можуть бути відсутні деякі країни, острови чи навіть континенти. Що більше людство накопичує знань про довколишній світ, то карти стають точнішими. Точніше можемо позначити й історичні події.

1. Розгляньте старовинну історичну карту «Портолан» й дайте відповіді на запитання.

- 1.** Коли й хто створив цю карту? Що на ній позначено?
- 2.** Де позначено територію сучасної України? Чи легко було вам це визначити?
- 3.** Порівняйте цю карту із сучасною. Що є подібним та відмінним? Що є сталим? Що змінилося?
- 4.** Яка частина карти залишилася незавершеною? Як гадаєте, чому?

Про що можна дізнатися з історичних карт?

Історична карта може чимало розповісти про події минулого. З карти можна дізнатися про визначні відкриття, епохальні битви, напрямки розселення давніх спільнот, поширення мов та безліч іншої важливої інформації.

Подія – це будь-яка зміна, яка трапилася в певному місці та часі. Події позначають на карті крапкою або іншим спеціальним символом. Поряд вказують дату, коли ця подія трапилася. Якщо події пов'язані між собою, то на карті їх іноді з'єднують. Так роблять, коли описують перебіг війни, революції тощо.

Не всі події відбуваються водночас і в одному місці – вони можуть повторюватися або тривати довго, охоплювати цілі міста, регіони, інколи – увесь світ. Тоді говорять про *історичні явища*. На карті території, де відбувалися події, зафарбовують певним кольором. У назві карти та в легенді вказують дати початку й завершення цих подій і явищ.

Коли ми хочемо відстежити історичний процес, то мусимо порівнювати кілька карт різних історичних періодів. Тоді зможемо побачити певні закономірності, зрушення чи, навпаки, те, що залишається незмінним.

Як розуміти історичну карту?

Історична карта (або мапа) містить усю необхідну інформацію, щоб її «прочитати», навіть якщо ви нічого не знаєте про ту чи іншу історичну подію, явище чи процес. Спочатку зверніть увагу на назву (або підпис): це відповідь, що позначено на карті та про який час ідеться. Потім зверніться до умовних позначок (легенди). Кожну з позначок послідовно відшукайте на карті. Якщо між позначками є з'єднання або можна простежити якісь закономірності, то ви все робите правильно.

3. Розгляньте історичну карту на с. 79 та дайте відповіді на запитання. Знайти відповіді вам допоможуть заголовок, легенда та умовні позначки на самій карті.

1. Про що оповідає карта?
2. Чи зрозуміло, де які сторони світу на карті? Які географічні об'єкти на карті вам відомі?
3. Як позначено на карті міста та країни?
4. Що може означати знак на карті? Як дізнатися точно? У якій частині карти це написано?
5. За яким принципом дібрано події та як їх позначено на карті? Чи далеко від вашого населеного пункту відбулися ці події? Яка з подій, позначених на карті, відбулася:
  - найпівденніше;
  - найпівнічніше;
  - найсхідніше;
  - найзахідніше?

Як географічне розташування впливає на життя та діяльність людини?

Якщо на карті ви помітили знайомі географічні назви, то зможете визначити, як далеко від вас відбулися історичні події чи процеси.

Це події, пов'язані з діяльністю людей, тому на картах позначають той світ, який освоїла людина.

Історичні події можемо позначити будь-де: і на суші, і на океанах. Найбільші поверхні суші називають *континентами*. Це Євразія, Північна та Південна Америки, Африка, Австралія та Океанія, Антарктида. Україна розташована в Європі, що є частиною Євразії.

Річки, моря, гори, пустелі та інші географічні об'єкти не лише поділяють карту на частини – вони розділяють та об'єднують людей. Як ви помітили на карті України, на заході природним бар'єром нашої держави є Карпати. На півдні – Чорне та Азовське моря, на півночі – ліси та річки.

Кожен регіон має особливий рельєф, характерні погодні умови. Від них залежали особливості господарювання місцевого населення.

▲ Карта технічних винаходів

Чорноземні ґрунти і помірний клімат забезпечували високі врожаї, а на великих річках розвивалася торгівля. Такі можливості та природні багатства часто приваблювали загарбників. Тому на наших теренах не лише процвітала торгівля, але й тривали кровопролитні війни. Плекаючи багату культуру, українці мусили обстоювати власне право на неї у тривалій і виснажливій боротьбі. Проголошення незалежності України не далось нашому народові легко.

Погодні умови впливають і на історичні події. Теплий клімат Півдня України, сприятливі для землеробства умови, повноводні річки, що протікали цими землями, спонукали давніх греків обрати чорноморське й азовське узбережжя для заснування міст-колоній.

Клімат із часом також зазнає змін, бувають періоди потеплінь і похолодань. Коли терени України вкривав льодовик, люди не бажали тут оселятися. Потепління сприяло поступовій появі первісних людей на наших землях.

Нині триває період глобального потепління. Воно призводить до посух та неврожаїв, голоду і хвороб. Недбала діяльність людини зменшує кількість природних ресурсів, а потреба у них постійно зростає. Це призводить до конфліктів між державами, що іноді вирішуються навіть силою зброї.

Виконайте проєкт

Створіть власну історичну карту. Ви можете вигадати власні умовні позначки для такої карти. Це може бути уявна карта.

Позначте на карті:

- місце й час вашого народження;
- місце, де ви живете, та час, відколи тут оселилися;
- місце, де розташована ваша школа та час, відколи ви там навчаєтеся;
- місця, які відвідували та час цих відвідин;
- події, які колись сталися в цих місцях;
- події з вашого особистого життя;
- важливі історичні місця, розташовані поблизу.

Поділіться враженнями

Карта якого масштабу у вас вийшла (села / міста / області / країни / континенту тощо)?

Які події ви обрали, щоб позначити на карті? Чому? Чи є місця, які відвідували і ви, і ваші однокласники?

ПІДСУМОВУЄМО

1. Про що можна довідатися з історичної карти? Навіщо створювати історичну карту?
2. Що таке умовні позначки? Чи легко зрозуміти умовні позначки, якщо немає пояснення?
3. За допомогою додаткових джерел інформації поясніть, як клімат, географічне розташування, наявність певних ресурсів впливають на життя вашої громади.
4. Розв'яжіть історичні задачі, користуючись картою винаходів (с. 79).
  - Що відбулося раніше?
    - створення Адою Лавлейс перших програм для обчислювальних машин чи поява фотоапарата в Україні;
    - винайдення фотоапарата чи винайдення мікроскопа;
    - поява в Україні першого автомобіля чи перший в Україні кінопоказ.
  - Де відбулися ці події?
    - перший в Україні кінопоказ;
    - проведення досліджень Марією Складовською-Кюрі;
    - винайдення радіо Гульєльмо Марконі.
  - Які події відбулися в одній країні?
    - винайдення холодильника Карлом фон Лінденом;
    - відкриття друкарні Іваном Федоровичем;
    - створення комп'ютера Морісом Вілксосом та Білосом Ренвіком;
    - створення акваріуму Жанною Віллепре-Пауер;
    - створення автомобілів Даймлером і Бенцом;
    - відкриття фотоательє Йосипом Хмелевським.
5. Визначте місце подій (континент, країна, місто, точне місце).
  - перший кінопоказ братів Люм'єр;
  - відкриття Архімедом наукових законів;
  - початок Революції Гідності.

Які події відбулися в одній країні?

  - виходить газета «Одеський листок»;
  - Революція Гідності;
  - відкриття Архімедом фізичного закону;
  - створення Грачіозо Бенінкасою атласу портів та морів.

Як виглядала Україна на картах минулого

Як розвивається історія?

Що таке хронологічна послідовність?

Які народи мешкали на українських територіях у давні часи та за доби середньовіччя?

У який період з'явилися козаки в Україні?

Які держави існували на наших територіях в новітню епоху?

Обговорення

Що означає українське прислів'я «Згаяного часу і конем не доженеш»? Чому варто «берегти час», «не гаяти»?

СЛОВНИК

Хронологія – спеціальна історична наука про час, його відлік, поділ та обрахунок.

▲ Хронос обрізає крила Амуру. Художник Іван Акімов. 1802 рік

Як розвивається історія?

Що таке хронологічна послідовність?

Події минулого людства, які вивчає історія, трапилися в певний час. Його можна відрахувати «назад»: кілька хвилин тому закінчилась перерва, кілька годин тому ви прокинулися, кілька днів тому була неділя, кілька місяців тому було літо, кілька років тому ви народилися тощо. Для того, щоб правильно вирахувати історичний час (визначити, коли трапилася та чи інша подія), існує спеціальна наука. Вона має назву «**хронологія**» – на честь давньогрецького бога Хроноса. За легендою, він був утіленням часу, початку та кінця.

Чим далі ми просуваємося в минуле, чим давніше відбувалися події, тим більший масштаб використовуємо. Дні об'єднуємо в тижні, тижні у місяці, місяці в роки. Десять років ми називаємо *десятиліттям*, сто років – *століттям*, а тисячу років – *тисячоліттям*. Історики найчастіше рахують роками чи століттями. Дослідники встановлюють час подій, що сталися триста чи півтори тисячі років тому. Інколи навіть із точністю до хвилин!

Щоб не загубитись у підрахунках часу, використовують особливу шкалу – *лінію часу*. Вона стає в пригоді, коли потрібно записати інформацію про багато подій минулого. У математиків було запозичено спеціальну лінійку з цифрами.

На ній замість сантиметрів позначають роки або століття та події, що трапилися. Спрямована лінійка в майбутнє. Так легше зрозуміти, скільки років тому сталася подія. Можна також простежити, чи якісь події трапилися водночас (історики кажуть – *синхронно*) чи одна за одною (*послідовно*).

Якщо прямувати лінією часу до початку, то не знайдемо числа нуль. Це трохи більше, ніж дві тисячі років тому, та аж ніяк не три мільйони – час, що минув від виникнення людини. Вчені домовилися, що, рухаючись від першого року далі в минуле, вони позначають роки починаючи також від першого, але «до нашої ери» (скорочено «до н. е.»). Далі відлік років відбувається в зворотному порядку. Цією «домовленою» датою, початком відліку нашої ери, стала дата народження (Різдва) Ісуса Христа. Тому часто кажуть «після Різдва Христового» та «до Різдва Христового».

Перший рік нашої ери є також першим роком I століття. Тоді 101-й рік є початком II ст., 201 – III ст. і так далі. Зверніть увагу: 100 рік н. е. – це останній рік I ст., а 200 – II ст. А от перший рік до нашої ери є останнім роком I ст. до н. е.

1. Спираючись на текст параграфа, розповідь вчителя та додаткові джерела інформації, укладіть у зошиті таблицю за зразком та доповніть її.

Період історії	Дати	Назва державного утворення на території України	Історичні діячі
Стародавній світ. Доба античності		Скіфська держава	Цар Атей
	VII ст. до н. е. – V ст. н. е.	Давньогрецькі міста-держави Північного Причорномор'я	

Які народи мешкали на українських територіях у давні часи та за доби середньовіччя?

На теренах сучасної України люди з'явилися приблизно один мільйон років тому. Звісно, ці люди ще не мали держав. Ми навіть не знаємо, як вони себе називали. Упродовж тисячоліть на наших теренах поставали й зникали чимало племен, народів і держав. Про них ми дізнаватимемося поступово, вивчаючи історію.

За доби *античності*, як ви вже знаєте, на півдні України жили *греки*, що утворювали свої особливі міста-держави – *поліси*. На

північ від них, у степах, кочували *скіфи*, які також мали державу на чолі з царем. Частина українських теренів входила до складу Боспорського й Понтійського царств, перебувала під владою Римської імперії, держави *гунів*.

Доба середньовіччя розпочалася з розселення просторами сучасної України слов'янських племен. Об'єднавшись, вони утворили могутню державу – *Русь-Україну*. Через кілька століть після утворення Русь-Україна поділилася на окремі держави-князівства – *Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське*. У цей період сусідні держави – Польща, Литва, Угорщина – часто нападали на наші території, завойовуючи ту чи іншу частину. Але найбільшого лиха цим землям завдали *монголи*, які завоювали значні землі та приєднали їх до своєї держави – *Золотої Орди*. Наприкінці середніх віків українські південні території входили до складу *Князівства Молдова*, яке разом із *Кримським ханством* підкорялося Османській імперії.

2. Розгляньте карту Римської імперії, карту портів (с. 75) та сучасну карту України на форзаці підручника.

Які сучасні українські території зображені на давніх картах? Чому вони потрапили на ці карти?

Карта Римської імперії в I столітті ►

У який період з'явилися козаки в Україні?

Потужною силою, що протистояла численним загарбникам упродовж *модерної доби* історії України, було *козацтво*. У той час українські терени входили до складу *Королівства Польського*. Унаслідок тривалої боротьби, численних повстань та воєн українці під проводом козацтва здобули власну державу – *Гетьманщину*. У ці конфлікти не раз втручалося Московське царство. Поступово значна частина українських теренів увійшла до складу цієї держави. Західну частину включила до своїх володінь *Австрійська імперія*.

▲ Генеральна карта України Гійома де Боплана. 1648 рік

3. Розгляньте карту, прочитайте інформацію про неї. Виконайте завдання та дайте відповіді на запитання.

Карту уклав французький військовий інженер Гійом де Боплан у 1648 році. Це перша західноєвропейська карта, присвячена Україні. На ній зображено 1293 об'єкти (993 населених пункти та 153 річки). Хоча написи виконані латиною – тогочасною мовою науки та польською, чимало відомих назв можна впізнати.

1. Чи зрозуміло, де на карті вказано північ та південь?
2. Знайдіть, де на цій карті підпис «Ucraina» («Україна»? Хто зображений поруч із цим підписом?
3. Де знаходяться умовні позначки (легенда) карти? Які персонажі зображені на карті?
4. Знайдіть Крим («Crimea»), Чорне море («Czarne Morze»). Де протікає річка Дніпро? «Підіймаючись» за допомогою карти територією України уздовж Дніпра, знайдіть місто Київ («Kiiow»).

Які держави існували на наших територіях в новітню епоху?

На початку *новітньої історії* землі України перебували під владою двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Трагічно, що ці дві держави воювали одна з одною під час *Першої світової війни*. Тому українці, що були у складі протиборчих армій, зіткнулися на полі битви. Велика війна підняла хвилю визвольних рухів в усій Європі. Українці також розпочали боротьбу за власну державу. У 1917 році на українських землях колишньої Російської імперії було проголошено *Українську Народну Республіку (УНР)*. 22 січня 1919 року УНР об'єдналася із *Західноукраїнською Народною Республікою* (частина території Австро-Угорщини).

Однак влада тодішньої російської держави не бажала визнавати за українцями право на самостійну державу. Тому після тривалої боротьби Україна стала частиною нової держави – *Радянського Союзу*. Лише у 1991 році українське суспільство досягло мети. *Постала незалежна держава – Україна*.

Карта України, подана делегацією УНР на Паризьку мирну конференцію. 1918 рік

4. Розгляньте карту, прочитайте текст до неї. Виконайте завдання і дайте відповіді на запитання.

У 1918 році, коли завершувалася Перша світова війна, представники України брали участь у Паризькій мирній конференції. На ній вирішувалося, як житиме світ після війни. На цій карті позначено пропозицію, як мали би виглядати кордони нашої держави. Оскільки конференція проходила у Франції, то всі написи на ній – французькою мовою. Однак чимало інформації можна отримати з карти навіть без перекладу.

1. Як на цій карті позначено кордон?
2. Чи входить Крим до складу України?
3. Порівняйте цю карту з картою сучасної України, розміщеною на форзаці підручника. Що спільного й що відмінного у цих двох картах?
4. За допомогою карт спробуйте дізнатися про Україну 1918 року. Складіть кілька запитань до цієї карти. За допомогою додаткових джерел інформації або за підказками вчителя чи вчительки спробуйте на них відповісти.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Визначте за допомогою карт, що відображають різні періоди історії, чи змінювався кордон України.
2. Розташуйте подані карти відповідно до періоду історії.
  - А** стародавній світ; доба античності
  - Б** середні віки
  - В** нова історія
  - Г** новітня історія

3. Підготуйте кілька запитань до тексту параграфа. Запропонуйте однокласникам та однокласницям відповісти на них. Дайте відповіді на запропоновані ними запитання. Оцініть відповіді одне одного.
4. Складіть кросворд за ключовими словами, термінами, поняттями та іменами осіб, на підставі тексту параграфа. Запропонуйте однокласникам та однокласницям його розв'язати.

Історико-географічні регіони в Україні

Що таке «історико-географічні регіони»?

Як сформувалися історико-географічні регіони в Україні?

Які історико-географічні регіони є в Україні?

Обговорення

Пригадайте, які особливості виділяють ваш край серед інших регіонів України. Доберіть десять слів, якими б ви охарактеризували свою малу Батьківщину.

СЛОВНИК

Історико-географічний регіон – частина території країни, яка вирізняється з-поміж інших місцевими особливостями.

Діалект – місцевий різновид мови.

Що таке «історико-географічні регіони»?

З попередніх уроків ви вже знаєте, що Україна багатоманітна. У нашій державі живуть представники різних спільнот, кожна з яких має певні особливості. Але й українці, що мешкають на всій території країни, мають свої місцеві особливості. Ви мали змогу в цьому переконатися, досліджуючи місцеві ознаки малої батьківщини.

Територія розселення українців досить значна та навіть набагато більша за площу держави Україна (606,6 квадратних кілометрів). На цих теренах живуть більш ніж 40 мільйонів українців! Тож не дивно, що і між українцями, які мешкають у певних регіонах, є відмінності. Проте всі вони залишаються українцями.

Досліджуючи різні народи, науковці помітили, що однакові прояви культури (наприклад вишитий одяг в українців) у кожному регіоні мають певні особливості (колір і тип вишивки відрізнятимуться). Щоби виділяти ці регіони в межах однієї країни й вивчати їх, користуються поділом території на **історико-географічні регіони**. Такий поділ притаманний багатьом народам. Наприклад, серед німців вирізняють саксонців, швабів, баварців, а з-поміж французів – бретонців, нормандців, провансальців тощо.

1. Роздивіться карту. Визначте, до якого історико-географічного регіону належить ваш край. З якими регіонами він межує?

Як сформувалися історико-географічні регіони в Україні?

Виокремленням історико-географічних регіонів займаються науковці на підставі певних ознак. Вони визначають, що об'єднує представників усіх історико-географічних регіонів, а у чому вони відмінні.

Серед цих ознак найперше місце має спосіб ведення господарства. Дослідники звертали увагу на те, як обробляли землю, які культури вирощували, як їх зберігали й потім використовували.

Цікавило й те, як будували житло і яким чином його оздоблювали, як облаштовували двір. Науковці вивчають страви місцевої кухні – з яких продуктів готували їжу та яким саме способом. Важливо й те, яку їжу вживали щоденно, а яку – лише у святкові дні.

Особливу увагу приділяють вивченню народного одягу. Часто саме одяг виразно окреслює межу певного історико-географічного регіону.

◀ Одяг мешканців Середньої Наддніпрянщини.
Реконструкція Зінаїди Васиної

Ніч на Івана Купала – старовинне свято ►

▲ Мавка, песиголовець, дідько – персонажі українського фольклору

2. Пригадайте кілька діалектних слів чи виразів, які поширені у вашому регіоні (або скористайтеся спеціальними словниками для цього). Чи відомі вам прислів'я та приказки, які побутують лише у вашому регіоні?

Виокремлюючи історико-географічні регіони, також звертають увагу на **діалекти**, якими розмовляє місцеве населення.

Водночас вивчають повсякденні звичаї та обряди місцевих мешканців, календар свят, які тут відзначають.

Яскравою відмінністю кожного регіону є уявлення місцевих мешканців про світ довкола. Дізнатися про такі уявлення можна, дослідивши **фольклор** – усну народну творчість, що передається від покоління до покоління.

Кордони історико-географічних регіонів не є сталими, та й формування самих регіонів відбувалося поступово. Початок цьому процесу поклали *слов'янські племена*, які розселилися теренами України ще у I тисячолітті. З утворенням Русі-України та постанням князівств історико-географічні регіони набули визначених кордонів.

Подальше виокремлення регіонів пов'язане з переходом українських земель під владу сусідніх держав. Формування місцевих традицій відбувалося під впливом культури цих держав. Та незважаючи на такі зміни, навіть перебуваючи в різних державах, українці усвідомлювали свою єдність та самотність.

Які історико-географічні регіони є в Україні?

В Україні виділяють кілька великих історико-географічних регіонів: Правобережна Україна, Західна Україна, Лівобережна Україна, Слобідська Україна та Південна Україна. Кожен із них поділяється на менші регіони. Про їхні особливості ви дізнаєтеся на наступних уроках.

3. Виконайте завдання на вибір.

- A** Розподіліть історико-географічні регіони між групами. Пограйте в гру «Правда чи вигадка?». Скориставшись текстом параграфа та картами з підручника, підготуйте кілька достовірних та кілька вигаданих тверджень про обраний вашою групою регіон. Позмагайтеся між групами, хто більше дасть правильних відповідей.
- B** Здійсніть онлайн мандрівну історико-географічними регіонами України. Перегляньте інтерактивну карту на сайті проєкту Ukrainer: ukrainer.net/regions. Яка інформація про історико-географічні регіони вам запам'яталася? Що автори проєкту розповіли про ваш регіон?

ПІДСУМОВУЄМО

1. Які ознаки використовують під час поділу на історико-географічні регіони?
2. За допомогою карти визначте, які історико-географічні регіони найбільш віддалені одне від одного. Скориставшись онлайн картами, визначте, яка відстань між ними (за самостійно обраним населеним пунктом у кожному регіоні).
3. Покажіть на карті України історико-географічний регіон, у якому ви мешкаєте. Які історико-географічні регіони межують із вашим?
4. Самостійно або у групі підготуйте екскурсійний маршрут, який би охопив усі історико-географічні регіони. Маршрут має розпочинатися та завершуватися у вашому населеному пункті. Оберіть у кожному регіоні кілька місць для відвідування та поясніть, чому ви зробили саме цей вибір. Свій маршрут представте у класі. Спільно оберіть найцікавіший маршрут.

Що таке етнографія

Що вивчає етнографія?
Як працюють етнографи?
Що таке «мій край»?

Обговорення

Пригадайте, що таке спільноти та якими вони бувають.

За якими ознаками можна виокремити певні спільноти?

СЛОВНИК

Етнографія – наука, що вивчає походження етносів, особливості їхньої культури та побуту.

Що вивчає етнографія?

Ви вже знаєте, що на нашій планеті живуть різні спільноти. Якщо люди мешкають на одній території, мають спільне походження, історію, культуру та мову, то такі спільноти називають *етносами*. На Землі налічують від 3 до 5 тисяч різних етносів. Кожен із них має неповторні традиції, звичаї, фольклор. Вивченням усіх цих особливостей займається наука **етнографія**.

Проте відмінності існують не лише між різними етносами, а й усередині одного етносу. Такі відмінності зазвичай спричинені природними умовами, що впливають на повсякденне життя людей, особливості їхнього господарства. Наприклад, українці Карпат будують житло з дерева, а українці Наддніпрянщини – з глиняної суміші; у Таврії споживають багато риби, натомість на Поліссі рибних страв готують менше.

Кожний регіон має історичне минуле. Були періоди, коли українські землі перебували у

▲ Традиційне житло українців
Наддніпрянщини

▲ Традиційне житло українців
Карпат

складі однієї держави (Русь-Україна, Гетьманщина, Українська Народна Республіка) або ж частково опинялися під владою іноземних держав. Наприклад, Галичина з XV століття і до XVIII століття перебувала у складі Польського Королівства; а в Криму в той самий час існувала держава Кримське Ханство.

Яскравими рисами вирізняються регіони, розташовані на прикордонні. У них українську культуру доповнюють елементи культури сусідніх етносів. На Бессарабії – молдован, на Буковині – румунів тощо. Саме етнографія вивчає особливості кожного регіону, визначає схожі та відмінні риси між певними спільнотами та усередині етносу.

1. Поміркуйте, чому українці Карпат будували житло з дерева, а українці Наддніпрянщини – з глиняної суміші. Чому у Таврії споживають більше риби, ніж на Поліссі?

▲ Етнографи записують народні пісні

▲ Предмети побуту, зібрані етнографами, зберігають у музеях

Як працюють етнографи?

Етнографи – це науковці, які досліджують етноси, їхній побут та культуру. Водночас етнографи ще й мандрівники. Щоби зібрати матеріал для своїх досліджень, вони подорожують різними регіонами. На місці записують інтерв'ю з місцевими жителями, розпитують про особливості їхнього побуту, звичаї, традиції, вірування тощо. Від людей вони також записують пісні, прислів'я, приказки, казки, збирають зразки старовинного одягу, хатнього начиння тощо. Завдяки їхній роботі ми знаємо про побут і культуру наших предків.

▲ Книжка «Пісні Явдохи Зуїхи» – збірка українських народних пісень, видана 2021 року

2. Які народні пісні вам відомі? Чи знаєте ви колядки та щедрівки? Коли і хто їх виконує? З яким настроєм?

Обговорення

Як ви розумієте поняття «Батьківщина»? Чи однакова у всіх вас Батьківщина?

Що таке «мій край»?

«Мій край». Так може назвати свою малу батьківщину кожен і кожна з вас. Місце, де ви народилися, проживаєте, відвідуєте школу тощо. А головне – це те місце, яке самі вважаєте рідним краєм. Можливо, ви народилися в одному населеному пункті, а мешкаєте зовсім в іншому. Проте саме місце проживання вважаєте своїм рідним краєм. Ваш рідний край є частиною певного історико-географічного регіону. Тому межі вашого рідного краю можна розширювати від села, селища чи міста до всього регіону.

У повсякденні місцевого населення різних регіонів досі збереглися і побутують елементи традиційної культури. Водночас корінне населення різних теренів України усвідомлює себе не окремо, а частиною єдиного українського етносу. Ця

свідомість з давніх-давен ґрунтувалася на спільності походження, історичної долі, мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних куточків України.

3. Прочитайте куплет пісні Миколи Мозгового «Край». Спробуйте за текстом визначити, про який історико-географічний регіон йдеться у пісні. Спробуйте дібрати слова та словосполучення, якими б охарактеризували свій рідний край.

Там, де гори й полонини,
Де стрімкі потоки й ріки,
Де смерічок, ген, розмай,
Ллється пісня на просторі,
Вільна, сильна, наче море,
Про мій милий рідний край.

4. Уявіть себе учасниками етнографічної експедиції до вашого рідного краю. Підготуйте анкету – перелік запитань, за якими ви б опитували місцевих жителів, аби якомога більше дізнатися про культуру, історію та традиції рідного краю.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Що та як досліджує етнографія?
2. Роздивіться карту історико-етнографічних регіонів у попередньому параграфі. Поміркуйте, у яких регіонах можна побачити вплив інших етносів. Які це регіони та про вплив яких етносів йдеться?
3. Видатний український поет і письменник Іван Франко писав: «Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одяг і помешкання, а врешті мова при всій різнобарвності, при всьому багатстві місцевих відмінностей і варіантів – в основних рисах такі однакові». Як ви розумієте ці слова?
4. Скориставшись розробленою в класі анкетною, проведіть невелике етнографічне дослідження вашого рідного краю. Опитайте когось із близьких, родичів чи знайомих. Найцікавіші відповіді представте класу.

Етнографічні особливості різних регіонів України

Як особливості харчування відображають розмежування етнографічних регіонів України?

Які особливості одягу в різних етнографічних регіонах України?

Обговорення

Пригадайте, які ознаки використовують для виокремлення історико-географічних регіонів.

СЛОВНИК

Етнографічний регіон — це частина території розселення етносу, що вирізняється комплексом ознак матеріальної та духовної культури.

Як особливості харчування відображають розмежування етнографічних регіонів України?

В Україні виділяють кілька етнографічних регіонів. Кожен етнографічний регіон має певні особливості. Виокремити їх найзручніше за елементами матеріальної культури, про які ми говорили на попередніх уроках. Одним із таких елементів є *їжа* — її раціон та способи приготування. Харчування українців у різних регіонах залежить від багатьох складників: доступності певних продуктів, природно-географічних умов, уподобань місцевих жителів та багатьох інших.

Наприклад, здавна у Правобережній Україні сіяли жито, а на Півдні — пшеницю. У південних та гірських районах активно займалися скотарством. Овець по всій Україні використовували для м'яса, а в Карпатах — ще й для отримання молочних продуктів. Саме там і досі роблять овечу *бринзу*.

З особливою шаною українці ставляться до хліба, який був обов'язковим складником як щоденного, так і святкового столу. З хлібом зустрічали гостей, ним освячували шлюб та проводжали в далеку дорогу. Майже на всій території України поширений святковий весільний хліб — *коровай*. І лише в деяких районах Закарпаття та Середньої Наддніпрянщини замість короваю на весілля пекли калачі. На Поліссі було поширене особливе весільне печиво *верч*, *лежень* — на Правобережжі та *дивень* — на Півдні.

1. Які страви найчастіше готують у вашому регіоні? Як природні та географічні умови вашого регіону можуть впливати на раціон місцевих мешканців?

Серед найвідоміших українських національних страв – борщ. Та в кожному етнографічному регіоні його готують за особливим рецептом. Українська приказка «Борщ та каша – їжа наша» вказує на те, що борщ віддавна був щоденною стравою українців. В Україні проводять спеціальні дослідження історії борщу та вивчають способи його приготування. Культуру приготування українського борщу включено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Наступний крок – зарахування борщу до списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Які особливості одягу в різних етнографічних регіонах України?

▲ Автентична українська сорочка. Кіровоградська область

Ще одним елементом української культури, який виразно окреслює межі певного історико-географічного регіону, є одяг. Безумовною візитівкою української культури є вишитий одяг. Завдяки популяризації українського вишитого одягу з'явилося свято – *День вишиванки*. Його відзначають у світі у третій четвер травня. Цього дня усі небайдужі вбираються у вишитий одяг.

День вишиванки в парламенті Канади ►

Кожен регіон має свої особливості вишивки та одягу загалом. На Полтавщині поширена була вишивка однотонна – білою, блакитною або білувато-жовтою ниткою. На Київщині переважали червоно-вишневі кольори. На Переяславщині й Чернігівщині до червоної барви додавали синю, зелену та жовту. На Київщині та Поліссі жінки вбиралися в смугасті різнокольорові спідниці, а дівчата – в однотонні спідниці найчастіше синього кольору, інколи у дрібні квіти та цяточки. Основою чоловічого і жіночого костюма Середньої Наддніпрянщини була біла сорочка, оздоблена вишивкою чорними й червоними нитками.

▲ Українські жіночі прикраси: дукати і пацьорки

Український національний костюм. Кінець XIX – початок XX століття.
Художник А. Перепелиця ►

Полтавська область

Закарпаття

▲ Керсетка

▲ Лейбик

На Слобожанщині носили безрукавні жилетки до талії у синьому, червоному або чорному кольорах. Спереду жилетки застібалися на гудзики. Популярним був іще один вид жилетки – керсетка. Керсетки деяких регіонів Слобожанщини застібалися посередині. А на Київщині та Полтавщині – збоку.

Жінки на Поліссі вбиралися в полотняну сорочку зі вставками та відкладним коміром. Оздоблювали сорочки переважно різними техніками ткацтва, а от вишивка траплялася рідше. У жіночому вбранні цього регіону переважав полотняний одяг. Це позначилось і на місцевих назвах елементів костюма. Наприклад, спідницю називали «полотнянкою». Чоловічі сорочки Полісся були довгими, носили їх поверх штанів і підперезували поясом.

На Волині були поширені довгі жіночі сорочки аж до п'ят. Оздоблювали вбрання переважно червоним кольором, додаючи тонкі зелені, білі та сині смужки. Жінки вбиралися в коротку безрукавку синього кольору, яка щільно прилягала до талії.

Сорочки Поділля вирізнялися тим, що їх вишивали білими чи жовтуватими нитками по білому або чорними нитками. Подекуди додавали червоний чи жовтий колір. Для цього регіону характерними були жіночі головні убори у формі берета з круглим верхом, вишиті різнобарвними квітами.

▲ Кептар

▲ Постоли

На Прикарпатті і в Карпатах чоловіки й жінки вбиралися в кептарі – безрукавні хутрянні короткі кошушки. Кептар прикрашали вишивкою, аплікаціями з різних матеріалів, китицями, бісером, металевими застібками. У цих регіонах також носили характерне взуття, виготовлене зі шкіри, – гостроносі постולי.

У південних регіонах – на Миколаївщині та Херсонщині – жінки вбиралися в білі сорочки, прикрашені рослинним орнаментом. Переважало це було зображення виноградних грон і листя. На Донщині жінки носили оригінальні головні убори: волосся туго скручували й пов'язували білу сіточку, яка сягала плечей. Поверх неї зав'язували барвисту хустку, кінцями під підборіддям. Улюбленим чоловічим головним убором був картуз.

2. Чи вдягають у вашому регіоні вишиті сорочки? Що вам відомо про особливості вишитого одягу у вашому регіоні? Як гадаєте, чому вишитий одяг набув сьогодні такої популярності не лише в Україні, а й у світі?

ПІДСУМОВУЄМО

1. Знайдіть фотографії (давні чи сучасні реконструкції), на яких зображено людей у народному вбранні різних етнографічних регіонів України. Порівняйте фото та зіставте їх з інформацією з параграфа.
2. Перегляньте фільм «Борщ. Секретний інгредієнт». Як ви вважаєте, чому автори зняли цілий фільм про цю страву? Які рецепти борщу видалися вам незвичними? В яких регіонах готують такий борщ?
3. Об'єднайтесь у невеличкі групи та оберіть для кожної групи одну ознаку, за якою визначають етнографічний регіон. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте презентацію особливостей вашого регіону. Презентуйте дослідження у класі.

Як із часом змінювалися заняття українців

Що таке традиційні заняття та від чого вони залежать?

Якими були традиційні заняття українців?

Що впливає на вибір занять (професій) у сучасній Україні?

Обговорення

Які етнографічні регіони ви знаєте? Як на діяльність людини в цих регіонах впливають клімат та природні умови?

▲ Трипільська кераміка. Гончарні вироби з'явилися на території України ще в IV тисячолітті до н. е.

Що таке традиційні заняття та від чого вони залежать?

За кліматичними особливостями та властивостями ґрунтів майже вся територія України (окрім гірських Карпат) сприятлива для землеробства. Українці здавна плекають сади, вирощують городину, розводять свійську худобу. Збереглися і давні допоміжні заняття – рибальство, мисливство, бджільництво.

Такі заняття, притаманні людям на тій чи іншій території з найдавніших часів, називають *традиційними*. Вони залежать від природних умов та потреб людей. Наприклад, там, де були поклади глини, розвивалося *гончарство*, у лісистій місцевості – *теслярство*. Для виготовлення скла – *гутництва* – потрібен був поташ, який добували, спалюючи дерево. Необхідними

Виготовлення домотканого полотна – одне з давніх занять українців ►

1. Поміркуйте, чому різні народи мають різні або подібні традиційні заняття. Від чого це залежить? Які ви знаєте традиційні заняття різних народів, що живуть в Україні?

▲ Музей-заповідник гончарства в м. Опішня Полтавської області

були також кварцовий пісок, крейда і вапно. Тому гутництво спочатку розвивалося переважно на півночі України.

Потреби в різних побутових предметах у різних місцевостях спонукали до обміну й продажу. Це сприяло розвитку торгівлі та міст.

Якими були традиційні заняття українців?

До початку ХХ століття на території України переважали села з традиційним господарським і суспільним устроєм. Ключову організаційну роль відігравала *громада*. Її утворювали великі родини на чолі з батьком. Кожна сім'я вела власне традиційне господарство й забезпечувала себе усім необхідним. Майже в кожній громаді працювали ремісники, що спеціалізувалися на виготовленні певного виду виробів.

Від кінця ХІХ – початку ХХ століття поступово змінювалися умови життя. Розвивалися міста, з'являлися нові технології. Виробництво на заводах з великими машинами було легшим і швидшим, а вироби – дешевшими. Тому деякі традиційні галузі просто зникали.

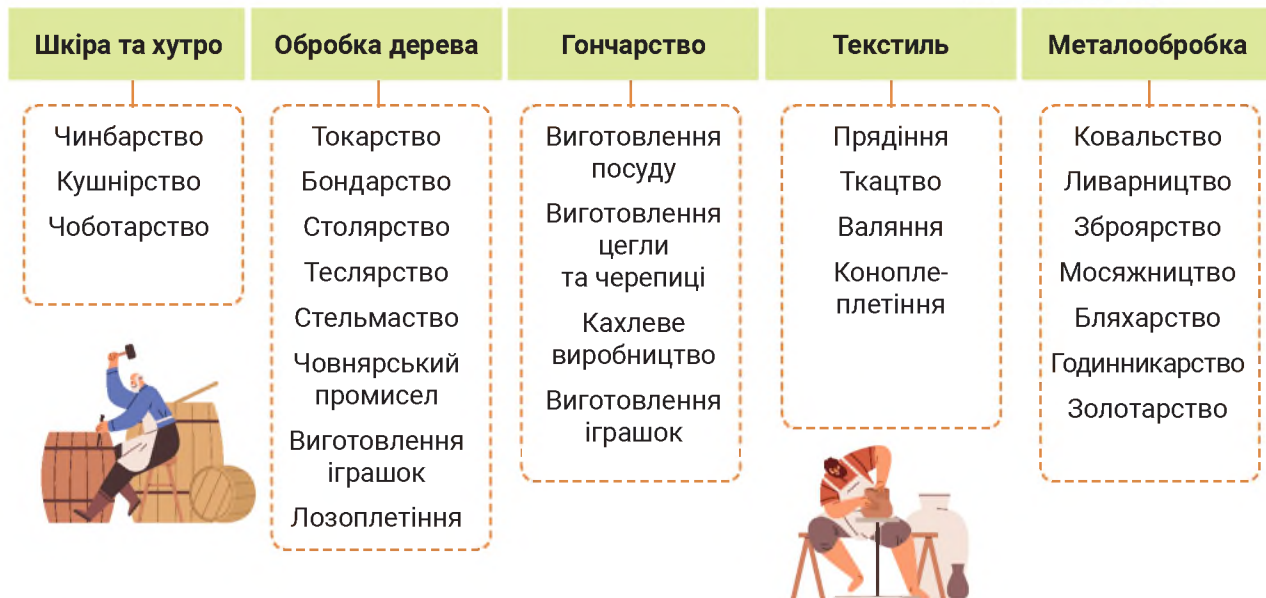
На кінець ХХ століття колишня система промислів та ремесл, що мала багато напрямів, фактично зникла. Сьогодні лише в окремих центрах залишилося традиційне виробництво, а майстерні, які ще сто років тому були звичним явищем, стали винятками.

◀ Петриківський розпис

Художній розпис – яскрава сторінка української культури. Він охоплює настінний розпис церков, хат, дерев'яних виробів (музичних інструментів, іграшок, вуликів тощо), писанкарство, розпис тканин і скла. Усі ці види характеризуються великим розмаїттям орнаментів у всіх регіонах України. Одним із найбільших осередків декоративного розпису здавна було селище Петриківка (нині Дніпропетровської області).

2. Розгляньте інфографіку. За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, що саме виготовляли майстри тих чи інших ремесел. Ремесла згруповані за галузями. Яка галузь включає найбільше ремесл? Чому так сталося, на вашу думку?

3. Прочитайте уривки з творів українських письменників. Про які промисли чи ремесла в них ідеться? Яке слово пропущене в уривку В?

А) Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широкі рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки.

Іван Нечуй-Левицький. «Кайдашева сім'я».
1879 рік

Б) Було, вбіжиш туди – темно, тільки біля горна, залитого вогнем, стоїть дядько Тимоха, чорний і блискучий од хвиль червоного полум'я і щось поверта кліщами у горні та гука на піддувача: – Гей, дми, Хведоре, дми! Дми, дужче, веселіше!

Борис Грінченко. «Дядько Тимоха». 1885 рік

В) А добували її дуже легко й просто: одріжуть козаки частину озера або морської затоки вузьенькою гребелькою, пекуче сонце випарить з того озерця воду, а на дні лишиться [...], тоді [її] беруть лопатами, як пісок, та й скидають у високі купи. До таких куп під'їздили чумаки, навантажували [нею] свої мажі, поганяли круторогих волів та цілими валками й ішли степами хто на Правобережну Україну, хто на Гетьманщину та Слобідську Україну, а як хто, то й ще далі – аж у московські землі.

Адріан Кашенко. «З Дніпра на Дунай». 1919 рік

Г) Михайлик не дуже любляв роботу біля терниці, бительниці, прядіння, снування, зоління, але дуже любив, як ткалося і вибілювалося полотно. Рано-вранці господині із полотном на плечі приходили до ріки, входили у воду, вибираючи таке місце, щоб низ полотна лежав на воді – на латачі, на траві і м'яті, а верх насновувався променем.

Михайло Стельмах. «Щедрий вечір». 1966 рік

Що впливає на вибір занять (професій) у сучасній Україні?

Сучасний світ змінюється дуже швидко. Поки ви навчаєтеся в школі, з'являться десятки нових професій, про які сьогодні ще ніхто не чув. Як обрати, ким бути й чим займатися?

Насамперед маєте зрозуміти, що вам подобається. Яка галузь цікавить? Що найбільше приносить задоволення? Так у вас сформується певний перелік.

Можна спробувати усе по черзі. Але вибір потрібно зробити самостійно та усвідомлено. Зрештою, саме ви можете вигадати нову професію, якої ще не існувало. Роззирніться, поміркуйте, які потреби має громада чи суспільство навколо, що є важливим.

4. Прочитайте текст про професії, які будуть популярні в Україні упродовж наступних 10 років. Що, на вашу думку, впливає на затребуваність цих професій?

Національне агентство кваліфікацій опублікувало 30 найбільш затребуваних спеціальностей майбутнього. Цікаво, що більшість українців – представників найзатребуваніших професій працюватиме в інтернеті. Агентство прогнозує також підвищений попит на професії вчителя та тренера. Ось деякі з найпопулярніших у майбутньому фахівців.

Розробник програмного забезпечення. Це люди, які створюють нові системи для автоматизації процесів.

Професіонал в роботі з клієнтами. Ця професія стає дедалі актуальнішою. А робота полягає в наданні необхідної допомоги клієнту, коли той купує певний товар або послугу.

Розробник інтернет-контенту. Це люди, які наповнюють змістом інтернет.

Онлайн-учитель. У професіях майбутнього зустрічається тенденція навчання в інтернеті. І вчителі почали помічати потенціал онлайн-класу.

Коуч-тренер – це людина-ментор, яка допомагає іншим людям просуватися в різних сферах їхнього життя, особливо в професійній кар'єрі.

Фітнес-тренер. Зараз соціальні медіа мають дедалі більший вплив на імідж тіла. Тож попит на людей, які хочуть займатися спортом щодня, зростатиме.

Спеціаліст із цифрового маркетингу. Це професійний продавець товарів і послуг через рекламу в соцмережах.

Аналітик Big Data. Це фахівець, який аналізує всі дані, що надходять із системи або циркулюють в інтернеті.

Менеджер (управитель) спільноти. Цей професіонал відповідає за спілкування з клієнтами та спільнотами навколо компанії.

Інженер-еколог. Основна відповідальність цієї людини – робота з технологіями і навколишнім середовищем.

Інженер лікарні. Має збирати і застосовувати всі технології, які вважаються необхідними для вирішення різних проблем у лікарнях.

Фахівець із кібербезпеки. Це фахівець із захисту даних в інтернеті.

Менеджер з утилізації відходів. У сучасному світі стає популярним захист навколишнього середовища. Цей управлінець повинен створювати нові проекти і рішення для утилізації сміття.

3D-архітектор та інженер. Це професіонал, який в інженерному секторі чи архітектурі створює простір у форматі 3D.

Повний перелік можна знайти тут: ron.org.ua/novyny/8553-populyarnyarn-profesyi-v-ukrayin-na-10-nastupn-rokv.html

За матеріалами Національного агентства кваліфікацій

ПІДСУМОВУЄМО

1. Пригадайте з власного досвіду або знайдіть в інтернеті відео, як працюють гончарі, ковалі, теслі чи інші ремісники. Чи доводилося вам бачити вироби майстрів цих професій на фестивалях або в музеях? Поділіться враженнями з однокласниками.
2. Роздивіться колекцію монет, яку випустив Національний банк України. Яким традиційним ремеслам та промислам вони присвячені? Як гадаєте, чому їх зобразили на монетах? Поедняйте два боки монети: один із назвою, а другий – із зображенням результатів роботи того чи іншого ремісника.

3. Оберіть одне традиційне заняття та одну професію майбутнього, якими ви б хотіли займатися. Підготуйте план розповіді на тему «Чому я обрав саме ці заняття?».

Що таке «традиція»

Що таке традиція, звичай, обряд, сімейні свята?

Як традиційно-обрядова культура мешканців України відображає повсякдення минулого?

Як виникають нові традиції?

Про що розповідають історичний та етнографічний музеї?

Обговорення

Які традиції існують у вашій родині, школі чи громаді?

Що таке традиція, звичай, обряд, сімейні свята?

У повсякденному житті ми часто вживаємо слова «традиція», «звичай» та «обряд» як синоніми. Та чи однакове значення вони мають?

Якщо якийсь елемент культури передається з покоління в покоління та зберігається протягом тривалого часу, то ми його називаємо *традицією*. Традиції можуть виражатися у звичаях та обрядах.

Звичай — це загальноприйнятий порядок, правила, які існують в якійсь групі чи суспільстві. *Обряди* підкреслюють важливість певної події в житті людини чи громади. Більшість дій в обряді мають глибоке *символічне* значення.

В українських традиціях важливу роль відіграють сімейні свята. У них тісно переплелися дії, символи та атрибути з різних епох. Усі вони мали забезпечити благополуччя та захист родини.

Найважливіші обряди пов'язані з циклом існування людини: народженням, хрестинами, одруженням, смертю. Деякі обряди пов'язані з дорослішанням, переходом від однієї вікової категорії до іншої. Вони полягали в різноманітних випробуваннях на фізичну силу, спритність, а іноді й витривалість, дуже часто — у вигляді ігор.

▲ Жінки й діти в традиційному одязі. Початок XX століття

1. За допомогою пошукових систем знайдіть визначення поняття «традиція».

Отримані результати обговоріть у парах.

Як традиційно-обрядова культура мешканців України відображає повсякдення минулого?

Традиції, звичаї та обряди склалися протягом багатьох поколінь. Тому в них відображається вся історія нашого народу.

Звичаї українців пов'язані з традиційним світоглядом. У ньому поєдналися риси християнства й давніших вірувань. Зі зміною умов життя традиції змінюються. Деякі з них зовсім зникають. Тому так важливо їх збирати й зберігати.

В українському суспільстві головну роль відігравали традиції, пов'язані з основним видом діяльності селян – землеробством. Тому сформувався календар свят за порами року.

Весняний цикл обрядовості був пов'язаний із майбутнім врожаєм. Основна мета весняних обрядових дійств – закликати прихід тепла, сонця, весняних дощів. Умовним початком весни вважають день Явдохи (14 березня), який збігається з початком нового року в давніх слов'ян. Головним весняним святом у народі завжди вважався Великдень (Воскресіння Христове).

Літній цикл також передбачав поклоніння стихіям природи. Це було важливо для отримання щедрого врожаю. Основне свято – день Івана Купала (7 липня).

Восени, коли завершувалися роботи в полі й люди готувалися до зими, традиційно призначали весілля. Головним осіннім святом була Покрова (14 жовтня).

Зимові традиційні свята – завершення річного циклу, засинання природи. Проте після сну завжди настає пробудження. Зимові свята – це ще й радість із приводу народження нового року. Ці традиції збіглися з ушануванням Різдва (народження) Христа-Спасителя. Тому центральне місце в зимовому циклі календарних свят посідає Різдво.

Колядки та щедрівки оповідали історію світу та закликали багате життя і щедрий врожай.

2. Що ви знаєте про календарно-обрядові свята? Чи відзначають їх у ваших родинах та громадах? Як відбувається це святкування? Запропонуйте традиційні свята, які ви б могли відзначати у класі.

Як виникають нові традиції?

Час від часу традиції оновлюються, змінюються разом із життям суспільства. Наприклад, для звичних крашанок та писанок на Великдень ми можемо купити штучні барвники, наклейки. А можемо придбати й готові розфарбовані яйця в супермаркеті. Колядувати на Різдво можна за допомогою інтернет зв'язку.

Виникають нові свята: на честь нових професій, подій у нашому особистому житті чи в державі.

Головне і в давніх, і в нових традиціях те, що люди прагнуть передати частину своїх знань, цінностей, норм поведінки прийдешнім поколінням. У наших нащадків з'являтимуться власні свята. Якись традиції змінюватимуться, а якись зовсім забудуться.

Завдяки традиціям зберігається зв'язок між поколіннями людей – навіть тих, яких ми ніколи не знали.

3. Які події чи зміни в суспільстві можуть спричинити виникнення нових традицій? Які ви знаєте традиції, яких не існувало ще 10–20 років тому?

Про що розповідають історичний та етнографічний музеї?

Музей – одне з тих місць, де зберігають, вивчають, демонструють, популяризують минуле людства. У ньому можна побачити речі, якими більше не користуються, давні предмети побуту, твори мистецтва тощо. Музеї поділяють за спеціалізацією залежно від предметів, які в них зберігають.

Краєзнавчий музей зберігає у своїх сховищах і виставляє в залах експонати, що стосуються природи, історії, культури та господарства краю.

Збірка Музею писанки в Коломиї налічує понад 12 000 писанок і декоративних яєць із різних регіонів України та країн світу ►

Етнографічний музей містить пам'ятки матеріальної і духовної спадщини народу. Такий музей може працювати у вашому селі чи місті, навіть у вашій школі. Там можна побачити речі, які використовували люди у вашому регіоні. Можливо, ними користувався навіть хтось із ваших родичів.

В *історичному музеї* можна знайти інформацію та предмети, що розкривають історію розвитку певного явища, події, історичного періоду, географічної одиниці, установи чи видатної особистості.

Корсунь-Шевченківський історичний музей.
В експозиції представлена багата колекція побутових речей та військового спорядження середини XVII століття ▶

Існує величезна кількість різноманітних музеїв: природничі, літературні, художні, науки й техніки, театру, іграшок...

Щороку 18 травня святкують *Міжнародний день музеїв*. У деяких країнах цього дня можна відвідувати музеї безкоштовно й навіть у незвичний час – уночі.

Секрети успішних відвідин музею

4. Прочитайте текст, обговоріть його і дайте відповіді на запитання. Які із цих порад здаються вам доречними, а які – ні? Доповніть перелік кількома власними порадами.

Для відвідування музею треба обрати гарний день.

Краще спочатку ходити до музеїв, які поруч, та тих, які вас цікавлять.

Все за один раз не побачиш! (Не треба ходити надто довго в музеї, а варто навідатися ще раз).

Пам'ятайте правила поведінки: берегти речі в музеї (не чіпати руками, не фотографувати зі спалахом), піклуватися про інших відвідувачів (не галасувати, не приносити їжу з собою).

Якщо ви вже щось бачили раніше – це привід подивитися ще раз!

Що ви запам'ятали з відвідин? Поділіться враженнями, навіть, якщо вам не сподобалося.

За Франсуазою Барб-Галль.
«Як розмовляти з дітьми про мистецтво»

ПІДСУМОВУЄМО

1. Як у традиціях відображається історія та сучасність? Наведіть приклади традицій, що існують давно, та традицій, які з'явилися нещодавно.
2. Чи відвідували ви музей? За допомогою мережі Інтернет здійсніть віртуальну подорож до будь-якого музею. Напишіть лист однокласнику чи однокласниці із 5–6 речень про найцікавішу річ, яку ви там побачили.
3. Працюємо як історики.

Прочитайте текст про Лесю Українку та записану нею пісню. Проаналізуйте пісню як історичне джерело, відповідаючи на подані запитання.

Леся Українка була не лише видатною поетесою, а й перекладачкою, науковицею. Вона працювала і як фольклористка – збирала усну народну творчість. Свої записи публікувала.

А в кривому танцю
Не вивести концю.
Коню вороненький,
Танець понімецький.
Ой хто в Луцьку бряжчить?
Молода ключниця.
Там вона ходила,
Слуги пребудила:
– Ой устаньте, слуги,
Встаньте, не лежіте,
Замків стережіте,
Ой щоб не украли
Дівочької краси.

Дівочья краса,
Як літняя роса:
На Дунаї прана,
На сонці сушана,
На столі качана,
У скриню схована.
Парубоцька краса –
Кропива зелена.
Парубоцька краса
В калюжі випрана,
На хмарі сутана,
На призьбі скачана,
У яму схована.

Запис Лесі Українки. Село Колодяжне (Волинь). 1891 рік

1. Коли джерело створене / записане?
2. Який регіон згадано в джерелі? Де було записано пісню? В яких етнографічних регіонах розташовані ці географічні об'єкти? Чи далеко вони один від одного?
3. Які професії та заняття були в той час?
4. Які незнайомі, незвичні слова трапилися вам у тексті пісні? Відшукайте їхнє тлумачення у словниках або мережі Інтернет.
5. Які упередження дівчат та хлопців помітили в пісні? Чи існують такі уявлення досі?
6. Запропонуйте кілька власних запитань до історичного джерела.

Що таке багатокультурність

Що таке культура і як вона твориться?

Що таке багатокультурність?

Як культурне розмаїття впливає на суспільство?

Обговорення

Поясніть одне одному, як ви розумієте поняття «культура».

1. Скористайтесь пошуковими системами і дайте визначення поняття «культура».

Що таке культура і як вона твориться?

Культура – це матеріальні і духовні цінності, які створені людством за весь час його існування. Тобто, творцями культури є і наші предки, які жили давно, і ми з вами, що живемо сьогодні. Кожен народ, кожна спільнота є творцями власної культури.

То як твориться культура? Наприклад, ігри, в які ви граєте разом, теж є елементом вашої культури. Ви її творите, спілкуючись і граючись одне з одним. Коли старші діти пояснюють правила нової для вас гри, вони діляться з вами своїми знаннями. Якщо ви також почнете грати в цю гру, то цей елемент культури не зникне. У такий спосіб ви долучаєтеся до відтворення й передачі інформації іншим. А коли за кордоном навчитеся в місцевих мешканців нової гри й удома розповісте про неї друзям, то збагатите свою культуру елементом іншої. Коли ви розкажете іноземцям про ігри, в які граєте, елемент нашої культури потрапить у середовище іншої культури.

Що таке багатокультурність?

Поняття «багатокультурність» походить від двох слів – «багато» та «культура». Тобто, багатокультурність – це існування багатьох культур поряд. Навіть на території однієї країни, одного міста чи села можуть жити представники різних культур. Кожен із них робить свій внесок у формування місцевої культури. Так формується *багатокультурне суспільство*. Подібних прикладів історія знає чимало.

▲ Стамбул

Перепис Стамбула й Галати 1477 року

Громада	Кількість сімей
Мусульмани	9 486
Православні греки	3 743
Євреї	1 647
Вірмени	434
Греки з Карамана	384
Європейці, усі в Галаті	332
Немусульмани з Кафи	267
Цигани	31
Разом	16 324

2. Роздивіться таблицю з праці турецького історика та прочитайте текст до неї. Дайте відповіді на запитання.

Про що свідчить інформація, яку містить схема? Перевірте себе: чи краще розумієте інформацію з таблиці після прочитання тексту?

«Османи прагнули перетворити їхні столиці Бурсу, Едірне та Стамбул на великі міста, збільшуючи їх населення та заохочуючи розвиток як торговельних центрів. Перед османським завоюванням населення Стамбула впало до тридцяти-сорока тисяч душ. Після його завоювання Мегмед II не міг за ісламським правом заборонити своїм воякам грабувати місто, адже воно не здалося добровільно. Проте він хотів одержати майбутню столицю якомога менше зруйнованою. У перші роки по завоюванні володар здійснив ряд заходів з метою перетворення Стамбула на найбільшу столицю світу... Тоді Мегмед Завойовник наказав відбирати і приводити у Стамбул купців, заможних людей і ремісників із завойованих ним великих міст і поселяв по різних кварталах Стамбула християн з Амасри, Трапезунда... Карамана та Кафи. Як повідомляє сучасник подій Дж. М. Анджело, “за короткий час ці новоприбулі спорудили чудові будинки та церкви”».

Галіль Іналджик.

«Османська імперія: класична доба 1300–1600»

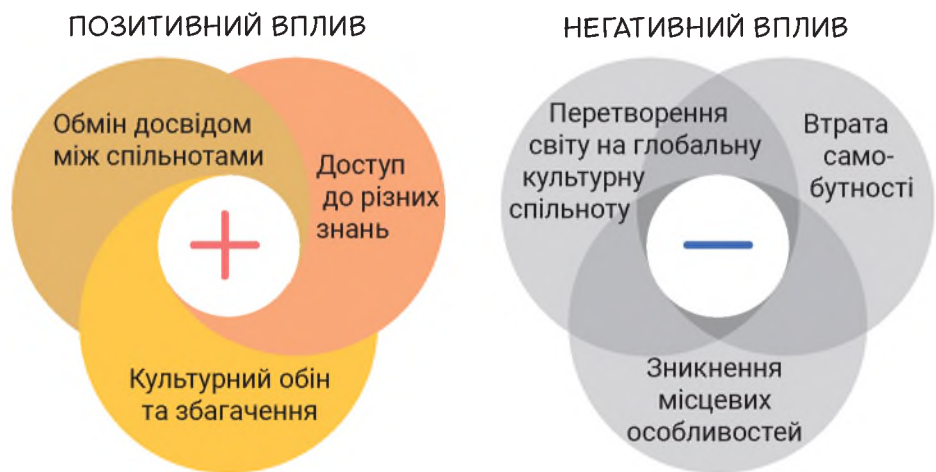
Як культурне розмаїття впливає на суспільство?

Світ населяють представники різних спільнот. Кожна має культурні особливості, цінності, спосіб життя, релігійні погляди тощо. Гідне ставлення до спільнот, попри їхні відмінності, є запорукою розвитку кожної з них. Вільне переміщення людей між країнами і континентами, безперешкодне поширення ідей, знань, товарів і послуг сприяють взаємодії культурних спільнот.

Взаємодія культур подібна до спілкування людей. У розмові ми обмінюємося досвідом. Наприклад, радимо одне одному прочитати хороші книги, відвідати цікаві місця, підписатися на корисний інтернет-портал чи YouTube канал. Ми прагнемо, аби спілкування з іншою людиною було для нас цікаве і не завдавало шкоди.

Так само відбувається і з культурним обміном. Але в такому разі йдеться про спілкування не кількох людей, а сотень, тисяч і навіть мільйонів. Взаємодія культур – це взаємодія людей, які діляться досвідом. Щось приживається і вкорінюється, а щось відсіюється як непотрібне. Тому варто пильнувати, що і як на нас впливає.

3. Роздивіться схеми. У кожній наведено приклади позитивного і негативного впливу культурного розмаїття на суспільство. Чи погоджуєтеся із цими схемами? За потреби доповніть їх. Свою позицію обґрунтуйте.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Наведіть приклади етнічного, культурного та релігійного розмаїття в Україні в минулому чи сьогоденні на підставі інформації з попередніх параграфів підручника.
2. Поясніть, у чому цінність культурного розмаїття для суспільства.
3. На прикладі ігор простежте процес передачі культурних надбань між поколіннями. Поцікавтеся, в які ігри грали ваші батьки. Чи граєте ви в ці ігри? Запропонуйте друзям пограти в ігри, правила яких пояснили ваші батьки.
4. Складіть коротку розповідь про багатокультурність України. Почніть так: «В Україні проживає багато різних спільнот. Кожна має свої традиції та звичаї. Наприклад...».

Україна – багатокультурна країна

Чому Україна – багатокультурна країна?

Про що свідчать музейні експонати?

Чи є багатокультурність цінністю суспільства?

Обговорення

Чи доводилося вам мати справу з культурним різноманіттям?

▲ Дівчата-гагаузки

Чому Україна – багатокультурна країна?

В Україні живуть представники багатьох етносів – українці, росіяни, кримські татари, білоруси, поляки, азербайджанці, євреї, угорці, молдовани, болгари, греки, чехи, караїми та інші. Представники кожної етнічної спільноти мають культурні особливості. Проживаючи в Україні, вони створюють етнічне та культурне розмаїття нашої держави.

Люди в Україні сповідують різні релігії.

Найбільшу релігійну громаду мають православні християни. В Україні є також греко-католики, католики, мусульмани, юдеї, протестанти тощо. Усі вони мають традиції, деякі зводять спеціальні будинки для зібрання – храми, синагоги або мечеті. Усі разом ці спільноти впливають на українську культуру та формують її особливості.

Основний Закон України – Конституція – гарантує, що кожен має право на свободу віросповідання. Тобто, ви можете вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Часто дитині пропонують прийняти віру, традиційну для її сім'ї. У дорослому віці ви зможете або дотримуватися поглядів родини, або змінити їх. Але пам'ятайте: кожен і кожна з нас має поважати віру інших. Навіть у тому разі, коли маєте інші переконання. У цьому й виявляється свобода віросповідання. Так ви демонструєте рівень власної культури та повагу до культури інших людей.

▲ Юні українці та українки

1. Дослідіть культурне розмаїття вашого класу. Об'єднайтеся у групи по 5–6 людей. Складіть опитувальник. Орієнтовні запитання: до якої національності ти себе зараховуєш; яку мову вважаєш рідною, якою мовою користуєшся в побуті; які свята відзначають у твоїй родині; які національні традиції шануєш найбільше тощо. Розпитайте одне одного, запишіть відповіді. За результатами опитування підготуйте постер «Культурне розмаїття нашого класу».

Про що свідчать музейні експонати?

2. Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання до нього.

▲ Ткані килими з національним кримськотатарським орнаментом

Орьнек – кримськотатарський орнамент. Включений до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України ►

Скарби музейної колекції.

Кримськотатарська вишивка XIX століття

У Національному музеї українського народного декоративного мистецтва зберігається невелика (лише 19 предметів), але цінна за історичним і художнім значенням колекція кримськотатарської вишивки XIX століття: жіночі головні убори, чоловічі весільні пояси, декоративні рушники, серветки, кисет (гаманець). Надійшли вони до музейного зібрання упродовж 1905–1964 років.

Традиційна культура кримських татар формувалася в непростих умовах. Нащадки тюркських племен, кримські татари увібрали багато рис культури древніх мешканців Криму, а в середні віки – візантійців, греків, італійців.

▲ Головний убір фес

1. Що ви дізналися з тексту про мистецтво кримських татар?
2. Як пов'язані кримські татари з Україною?
3. Чи є кримськотатарське мистецтво свідченням багатокультурності України? Обґрунтуйте свою думку.

3. Скориставшись інформацією з підручника (с.12) та додатковими джерелами інформації, порівняйте культуру українців та кримських татар за наведеними ознаками.

Найбільшої краси, різноманітності й багатства малюнка, найніжнішої гами розцвічування досягла кримськотатарська художня культура у ткацькому і вишивальному виробництвах. Вражають яскраві костюми, головні жіночі покривала, хустки, а також «фески» (головні убори), чоловічі весільні пояси, декоративні рушники, серветки, розшиті з незрівнянною майстерністю.

Вишивки виконували на оксамиті, сукні, атласі, а також на тонкій білій чи кремовій тканині, виготовленій з бавовняної або льняної пряжі на ручному ткацькому верстаті. Нитки для вишивання використовували золотні, срібні, шовкові, вовняні та бавовняні.

У вишивках використовували різноманітні орнаменти, кожний елемент яких мав глибокий сенс. Основною функцією орнаменту була захисна, заклично-оберегова. Аналіз елементів орнаменту, що становить цілу систему символів, дає змогу простежити генетичні мистецькі зв'язки кримських татар із різними етносами.

Людмила Білоус

З допису на Фейсбук сторінці Національного музею українського народного декоративного мистецтва від 21.01.2019: <https://www.facebook.com/617456761747782/posts/1146935785466541/>

	Українці	Кримські татари
Якою мовою спілкуються?		
Які національні свята відзначають?		
Які мають страви національної кухні?		

Чи є багатокультурність цінністю суспільства?

Ви вже знаєте, що в Україні мешкають різні спільноти. Ми тут живемо, є громадянами нашої країни. Громадяни України рівні у правах та обов'язках. Кожен і кожна з нас поважає гідність інших і розраховує на гідне ставлення до себе. Це означає – дбати про культурне, етнічне й релігійне різноманіття. Проте шанувати ми маємо не лише те, що нас відрізняє одне від одного, а й те, що нас об'єднує. Всіх нас єднає Україна, її історія, українська мова, традиції. Кожен і кожна з нас є важливою частиною українського суспільства, яке спільно творить українську культуру.

4. Поміркуйте, які асоціації у вас викликає поняття «багатокультурна країна». Складіть асоціативну схему поняття «багатокультурна країна».

ПІДСУМОВУЄМО

1. Пригадайте, представники яких етносів мешкають в Україні.
2. Скориставшись словниками та додатковими джерелами інформації, запишіть 10–15 широкоживаних слів, які походять з інших мов. Чи живуть в Україні носії цих мов?
3. Яку інформацію про багатокультурність України можна знайти в музеях?
4. Оберіть одну із запропонованих тем для обговорення. Підготуйте невелике есе з обраної теми. Висловіть власну думку, вислухайте обґрунтування інших.

Теми для обговорення

- Як культура об'єднує людей?
- Чи є багатокультурність цінністю для суспільства?

Що пов'язує Україну, Європу і світ

Як українці та українки вплинули на світову історію та культуру?

Як Україна пов'язана з Європою та рештою світу?

Обговорення

Чи відомі вам українці та українки, які прославили Україну на весь світ?

Пам'ятник українським козакам. Архітектори Володимир та Олексій Чепелики. Відень, Австрія. 2003 рік ▼

Як українці та українки вплинули на світову історію та культуру?

Україна дала світові чимало талановитих митців, винахідників, науковців, спортсменів, лікарів. Працею та визначними ідеями вони прославили себе і Україну, вплинули на перебіг світової історії.

У 1683 році в Європі військо Османської імперії взяло в облогу столицю імперії Австрійської Відень. Це тривало понад два місяці. Якщо б османи захопили Відень, то могли загарбати всю Європу.

На допомогу австрійцям вирушила польська армія, у складі якої були козацькі підрозділи. Облогу було знято, шлях османської армії в Європу перекрито. На пошану козацької участі в цих подіях у Відні встановили меморіальну дошку та два пам'ятники *українським козакам*.

Микола Амосов ►

Українець *Микола Амосов* був кардіохірургом, робив надскладні операції на серці. Його унікальні розробки дали потужний поштовх розвитку медицини. Миколу Амосова визнають одним із найвидатніших лікарів людства. На його честь назвали астероїд, відкритий 8 жовтня 1969 року.

Олександр Довженко ►

Кінорежисер і письменник *Олександр Довженко* у 1930 році зняв видатну кінострічку «Земля». Міжнародний кінофестиваль у Брюсселі назвав цей фільм одним із 12 найкращих фільмів всіх часів і народів.

◀ Соломія Крушельницька

Оперна співачка *Соломія Крушельницька* мала неперевершений голос, яким зачарувала увесь світ. Вона виступала на найкращих театральних сценах Італії, Іспанії, Франції, Португалії, Польщі, Австрії, Єгипту, Аргентини, Чилі та інших країн.

Катерина Ющенко ►

Українка *Катерина Ющенко* була визначною програмісткою. Вона писала програми для першої в Європі електронної обчислювальної машини. Створила універсальну мову програмування. Завдяки її винаходу стало можливим писати інші комп'ютерні програми, які вже не залежали від обсягу місця в пам'яті комп'ютера.

◀ Леонід Каденюк

У 1997 році українець *Леонід Каденюк* у складі інтернаціонального екіпажу здійснив політ у космос. Через 15 діб шаттл «Колумбія» приземлився на космодромі імені Джона Кеннеді, що у штаті Флорида, США. Українець провів у космосі 10 наукових експериментів з космічної ботаніки, які підготували українські вчені. На орбіті космонавт двічі заспівав Гімн України.

1. На підставі інформації з інтернет-ресурсів складіть маршрут уявної мандрівки місцями, пов'язаними із життям Миколи Амосова, Олександра Довженка, Соломії Крушельницької, Катерини Ющенко, Леоніда Каденюка. Знайдіть такі дані: де вони народилися, навчалися, у яких населених пунктах проживали. Оберіть для уявної мандрівки 8 точок (сіл і міст) і складіть за ними маршрут. Визначте відстань між найвіддаленішими точками.

Обговорення

Поміркуйте, що пов'язує Україну з Європою та рештою світу.

Як Україна пов'язана з Європою та рештою світу?

Найперше, що пов'язує Україну, Європу і світ – це історія. До відновлення незалежності в 1991 році українські території входили до складу різних держав. Пам'ять про ті часи зберігають історичні документи, історико-культурні пам'ятки, пісні й перекази.

Мукачівський замок – видатна історико-архітектурна пам'ятка європейського значення. Замок будувався протягом кількох століть – з XIII по XVII. Замок складається з трьох частин, розділених ровами. У XVII столітті посли гетьмана Богдана Хмельницького вели в цьому замку перемовини із трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці про спільні воєнні дії проти Польщі.

Наприкінці XVII століття землі Закарпаття належали Османській імперії. У 1685–1688 роках замок потрапив в облогу. Оборону керувала його володарка княгиня Ілона Зріні. Вона визначала найважливіші місця оборони, скеровувала туди артилерію, розподіляла зброю і боеприпаси, лікувала рани вояків, готувала їжу, піднімала бойовий дух солдат, заспокоювала жінок і дітей. За героїзм під час оборони замку сам османський султан нагородив Ілону Зріні грамотою. Це була перша в Османській імперії жінка, яка дістала нагороду від султана.

▲ Ілона Зріні.
Художник Кароль Якобі.
Близько 1880 року

Підгорецький замок, що на Львівщині, побудували у 1635–1640 роках венеціанський архітектор Андре дель Аква і французький інженер Гійом Левассер де Боплан. Замок звели для відпочинку коронного гетьмана (головнокомандувача всіма збройними силами) Речі Посполитої Станіслава Конецпольського. Замок – один із найкращих в Європі зразків поєднання палацу з бастіонними укріпленнями.

2. Порівняйте Підгорецький та Мукачівський замки за поданими ознаками. Скористайтесь пошуковими сервісами для заповнення таблиці. За потреби додайте власні критерії порівняння.

	Підгорецький замок	Мукачівський замок
Місце розташування		
Час зведення		
Як замок використовували?		
Як використовується зараз?		

ПІДСУМОВУЄМО

1. Підготуйте кілька запитань до тексту параграфа. Запропонуйте їх до обговорення у класі.
2. Для чого будували Підгорецький та Мукачівський замки? Здійсніть віртуальну подорож до цих замків.
3. Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте повідомлення про події минулого, які пов'язують Україну і світ. Яку роль у цих подіях відіграли українці?

Видатні вихідці з України та українці не за походженням, а за духом

Який киянин проєктував в Америці гелікоптери та за що вихідець з України отримав «Оскар»?
Українці не за походженням, а за духом. Хто вони?

Який киянин проєктував в Америці гелікоптери та за що вихідець з України отримав «Оскар»?

Обговорення

Що, на вашу думку, означає вислів «Українці не за походженням, а за духом»?

▲ Ігор Сікорський.
1914 рік

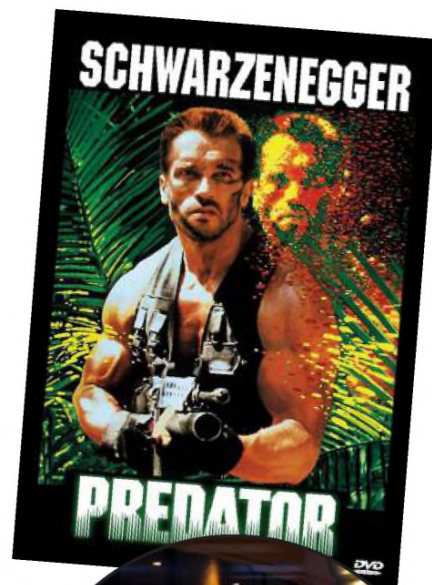
Ігор Сікорський
під час випробувального
польоту на гелікоптері.
1941 рік ▶

Авіаконструктор *Ігор Сікорський*, відомий численними винаходами, народився та навчався в Києві. Його знамените творіння – літак «Ілля Муромець». Це був перший *пасажирський літак*: він перевозив не вантаж, а людей. А ще міг піднімати в небо близько 1300 кг. На час створення повітряного судна це був світовий рекорд!

У 1918 році Ігор Сікорський покинув Батьківщину. Спочатку переїхав до Франції, а згодом до Сполучених Штатів Америки. Вже у 1923 році йому вдалося створити компанію Sikorsky Aeroengineering Corporation. Перший літак, збудований в Америці, назвали S-29A. Літак міг перевозити до 1900 кг вантажу. Після Другої світової війни компанія Сікорського стала світовим лідером випуску гелікоптерів. З 1957 року фірма Сікорського виготовляє гелікоптери для президентів США.

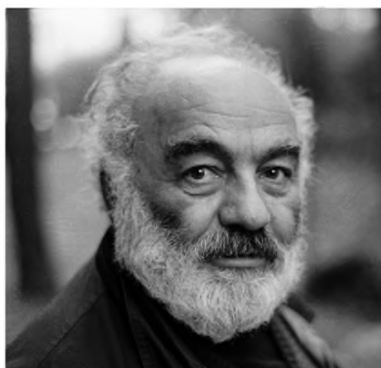
Випускник Харківського політехнічного інституту *Євген Мамут* емігрував до Америки у 1978 році. Мамут – фахівець зі створення спецефектів у кіноіндустрії. Робив візуальні ефекти для багатьох голлівудських фільмів. За спецефекти до стрічки «Хижак» з Арнольдом Шварценеггером у головній ролі отримав найпрестижнішу кінопремію «Оскар».

▲ Євген Мамут

1. Напишіть статтю до уявного збірника про відомих українців та українок, які виїхали з України, з використанням інформації із запропонованих та інших виявлених вами джерел.

- «23 емігранти, які прославили Україну на весь світ» – стаття на сайті inlviv.in.ua/ukraine/24-emigranti-yaki-proslavili-ukrayinu-na-ves-svit;
- матеріали та експозиція Музею становлення української нації у Києві: museumsun.org/history/4/21;
- матеріали та експозиція краєзнавчого музею вашого краю;
- Уляна Скицька. «#Наші на карті світу. Історії про людей, якими захоплюється світ». Книга Видавництва Старого Лева. 2018 рік;
- відео на каналі YouTube за такими пошуковими словами: видатні українці, які виїхали з України; відкриття українців, які змінили світ; знаменитості українського походження тощо.

▲ Сергій Параджанов

Українці не за походженням, а за духом. Хто вони?

Етнічний вірменин, що народився у Грузії, а творив в Україні. Це – *Сергій Параджанов*. Його геніальний фільм – екранізація повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» став класикою українського й світового кіномистецтва. У стрічці оспівано гуцульську самотність, достовірно і з любов'ю передано особливості побуту, звичаїв, музичної культури.

Кадр із фільму Сергія Параджанова
«Тіні забутих предків» ►

Фільм С. Параджанова – справжній шедевр. Це підтверджують 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях у 21 країні.

◀ Софія Налепинська-Бойчук

Софія Налепинська народилася в Польщі. Заміж вийшла за українця – художника Михайла Бойчука, назавжди пов'язавши себе з Україною. Як і чоловік, Софія Налепинська-Бойчук була художницею. Творила в техніці ксилографії – це гравюра на дереві, яку через складність виконання тоді вважали «не жіночою». Софія навчалася цього мистецтва в Києві. За роки життя у Львові й Києві так полюбила Україну, що вважала себе українською мисткинею. Доказ цього – її неперевершені ілюстрації до творів Тараса Шевченка.

Микола Цертелєв ►

Микола Цертелєв (Церетелі) – нащадок грузинського князівського роду. Надзвичайно поважав і любив українську культуру. Став одним із перших збирачів української усної народної творчості. Записував від старших людей народні пісні, аби зберегти їх і передати нащадкам. Свої записи зібрав у книгу і надрукував її. Завдяки цьому виданню до нашого часу дійшли давні українські пісні, у яких розповідається про козаків, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепу. Його праця започаткувала розвиток української фольклористики.

2. Поміркуйте, чи обов'язково народитися в Україні, щоби бути українцем? Свою відповідь аргументуйте.

СЛОВНИК

Фольклористика – наука, що займається збиранням і дослідженням фольклору.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Знайдіть інформацію про творчість Сергія Параджанова. Які фільми зняв відомий режисер?
2. Як ви думаєте, чому Миколу Цертелєва зацікавило збирання українських пісень? Яке місце в українській культурі посідає народна творчість?
3. Виконайте проєкт «Видатні українці й українки мого краю».

ПРОЄКТ «Видатні українці й українки мого краю»

Проект: проведення дослідження і представлення результату у вигляді презентації (застосунок Power Point).

Мета: дізнатися більше про українців й українок свого краю і презентувати проєкт у класі.

1. Об'єднайтеся в групи по 4–6 учнів, оберіть тему дослідження і виконайте проєкт.
2. Для дослідження скористайтеся додатковими джерелами інформації – енциклопедіями, путівниками, інформацією з мережі Інтернет.
3. Дізнайтеся, хто з видатних українців та українок народився у вашому краї, чим вони відомі.
4. Підготуйте цікаві короткі розповіді, ілюстрації та фото, що стосуються обраної теми дослідження.
5. Складіть тести, щоб перевірити уважність однокласників й однокласниць.

Презентація має містити:

- заголовок (має бути коротким, таким, що зацікавить аудиторію);
- вступ (не більше 100 слів);
- виклад дослідження у 5-6 слайдах (лише основне, не перевантажуйте текст зайвою інформацією);
- висновок.

Якими є відносини людини і держави. Що їх пов'язує

Які бувають держави?

У чому різниця між підданством і громадянством?

Обговорення

Пригадайте,
що таке держава.

▲ Прапор Об'єднаних
Арабських Еміратів

Які бувають держави?

Ви вже знаєте, якими були найдавніші людські спільноти. З часом вони зростали чисельно, що вимагало змін в їхній організації. Так виникла нова форма організації суспільства — *держава*. Сьогодні у світі нараховують більш ніж 190 держав.

Держава — складне утворення. Серед перших ознак держави, яка впадає у вічі, є форма організації управління нею. Залежно від цього розрізняють *монархії* та *республіки*. У монархіях найвища державна влада належить одній особі — *монархові*. Найчастіше в монархіях владу успадковують. Якщо владу монарха ніщо не обмежує, таку державу називають *абсолютною монархією*. Якщо діють обмеження, яким підкоряється монарх, то йдеться про *конституційну монархію*. Сьогодні прикладами абсолютної монархії є Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати. Найвідомішими конституційними монархіями є Велика Британія, Іспанія, Швеція та чимало інших сучасних держав.

◀ Будівля парламенту
Великої Британії

Королева Великої
Британії Єлизавета II —
найстаріший монарх
Британської імперії —
посідає трон уже
70 років ▶

▲ Князь
Ярослав Мудрий

На українських теренах у різні часи існували і монархія, і республіка. В добу середньовіччя – монархія Русь-Україна, спадкова влада в якій належала князеві. А на початку ХХ століття існувала Українська Народна Республіка (УНР), керівництво якою здійснювали колективні виборні органи влади.

Наша держава Україна є *республікою*. Це записано в нашій Конституції. У державах-республіках єдиним джерелом влади є *народ*. Народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через *органи державної влади* та *органи місцевого самоврядування*, які обирає.

Республіки бувають *парламентські*, *президентські* та *змішані*. У парламентських республіках головну роль відіграє *парламент*, а в президентській – *президент*. Україна – *парламентсько-президентська*, тобто, змішана республіка.

◀ Верховна
Рада України

1. Доповніть схему.

За формою режиму держави можуть бути *демократичні* та *недемократичні*. Поняття «демократія» прийшло до нас від давніх греків. У перекладі це слово означає «влада народу». Україна є демократичною державою. Влада народу в нашій країні проявляється через вибори, референдуми та інші форми волевиявлення.

Закони – обов’язкові для всіх правила – забезпечують *права громадян*. Зокрема, виборче право, свободу слова, право на освіту і працю, соціальні права тощо. У недемократичних державах людина не має можливості реалізувати свої права і свободи та повністю підконтрольна державі.

2. Прочитайте уривок із книги «Я і Конституція». Доберіть із тексту приклади впливу держави на суспільство.

Я і Конституція

Конституція об'єднує установи та людей, які мають захищати та забезпечувати наші права. А це найперше Президент, парламент, уряд, суд.

Це також місцеві ради та міські або селищні голови, що допомагають залагодити всі проблеми в твоєму рідному селі чи місті. [...]

Але кожна людина на такій посаді має діяти відповідно до Конституції та забезпечувати захист твоїх прав та свобод.

Ці люди повинні пильнувати, щоб ти міг чи могла купатися у морі, гуляти чистим лісом, дихати свіжим повітрям. Вони мають дбати, щоби тобі ніщо не загрожувало:

- ні бомба чи природне лихо;
- ні агресивні військові або ж батьки, які завдають тобі болю;
- ні заборона говорити українською або мовою твоєї родини;
- ні закритий доступ до школи або неможливість вільно пересуватися вулицями твого міста;
- ні наступ на твою особистість і твою особливість;
- ні заборона висловлювати власну думку або ж поведінка окремої людини чи спільноти, що загрожує твоїм поглядам;
- ні забруднена вода чи повітря;
- ні бідність, епідемії, бездомність, безробіття.

Усі ці люди мають гарантувати тобі право на рівне ставлення, захищати твоє громадянство і твоє право бути собою.

СЛОВНИК

Громадянство – належність особи до складу громадян якоїсь держави, що обумовлює її права й обов'язки щодо цієї держави.

*Я і Конституція / Лариса Денисенко,
Олександр Ільков, Андрій Стельмахук,
Альона Шуліма. Львів:
Видавництво Старого Лева, 2019.*

У чому різниця між громадянством і підданством?

Для батьків ви діти, для вчителів – учні та учениці. У державі ви – громадяни. Громадянство вказує на зв'язок держави і громадянина / громадянки. Усі громадяни України рівні між собою – тобто мають однакові права та обов'язки. Громадяни зобов'язані не порушувати закони, виконувати свої обов'язки перед державою. Держава мусить захищати своїх громадян всередині країни та за її межами.

Підданим чи підданою можна бути лише в монархічній державі. Підданство вказує на зв'язок людини і монарха. Піддані мусять шанувати монарха, а себе називати «підданим чи підданою Його чи Її величності...». У сучасних монархіях, наприклад, Великій Британії, Японії та інших державах підданство і громадянство мають рівне значення.

3. Доповніть ментальну карту і обговоріть у групах, як особа, що є громадянином чи громадянкою, впливає на різні спільноти й державу своєю діяльністю.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Сформулюйте по два-три запитання до понять «державна», «підданство», «громадянство».
2. Якими бувають держави?
3. Який державний лад має Україна?
4. За допомогою додаткових джерел інформації складіть список прав та обов'язків громадян України.

Що таке «права людини»

Права людини, гідність і рівність. Що об'єднує ці поняття?
Які права має дитина? Де записано права дитини?

Обговорення

Розкажіть одне одному, що ви знаєте про власні права та обов'язки.

Права людини, гідність і рівність. Що об'єднує ці поняття?

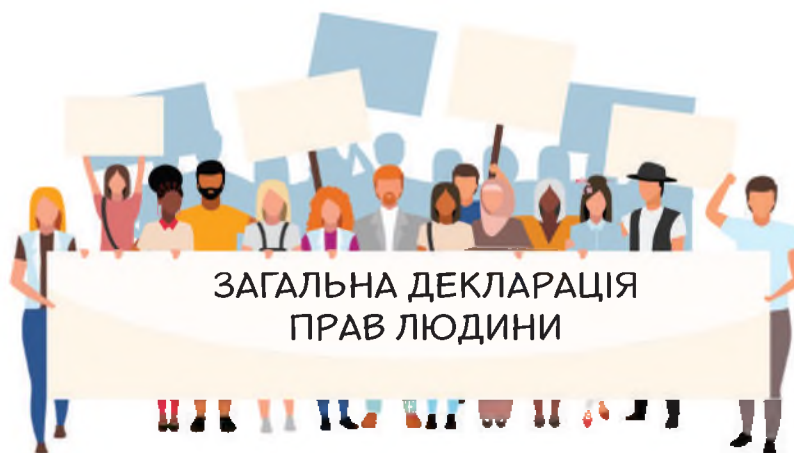
Права людини – це можливості (свободи) та справедливі умови для задоволення людиною своїх потреб. Це також наші обов'язки щодо інших людей.

Права людини ґрунтуються на *гідності* й *рівності*. Повага до людської гідності – це визнання, що людина є цінністю сама по собі, за фактом свого народження. Людська гідність базується на усвідомленні того, що всі люди є рівні і водночас кожна людина унікальна. Ми – біологічні істоти, тому маємо однакові потреби (у воді, їжі, комфортній температурі довкілля, спілкуванні тощо).

Однаковість потреб для всіх людей на Землі є підставою нашої рівності й шанобливого ставлення одне до одного.

1. Прочитайте витяг із «Загальної декларації прав людини» і прокоментуйте його. Використовуючи текст, укладіть перелік природних прав людини, тобто прав, наданих нам від народження.

Стаття 1. «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно одне одного в дусі братерства».

Стаття 2. «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища».

Стаття 3. «Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність».

Стаття 4. «Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах».

Стаття 5. «Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання».

Стаття 9. «Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання».

Стаття 15. «Кожна людина має право на громадянство. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство».

2. Пограйте у гру «Дотримання власної гідності та поваги до гідності інших осіб».

Інструкція: Поділіться на 2 групи. Кожна з груп отримає ситуацію для розігрування. Уважно прочитайте її. Поміркуйте, які ролі хто буде виконувати. Ви матимете 15 хвилин на репетицію і підготовку. Якщо готові, запросіть кожену групу по черзі представити свою сценку. Не залишайте жодних коментарів, поки обидві групи не представлять свої сценки і не зберуться для обговорення.

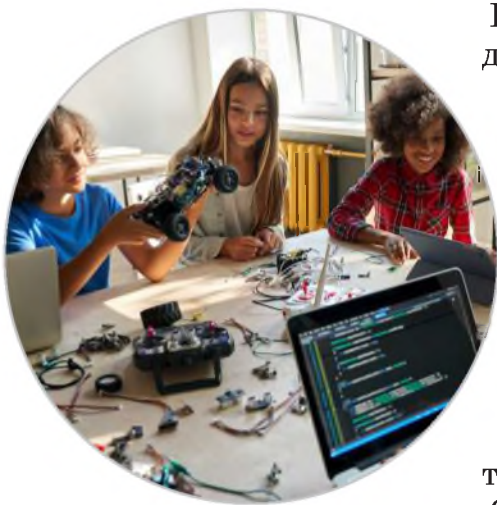
Ситуація 1. Група учнів 5-го класу намагається поспілкуватися з учнем 7-го класу, що залякує їхнього однокласника.

Ситуація 2. Учні й учениці 5-го класу зібралися, щоб поговорити про однокласницю, яку залякує група старших учнів. Їм би хотілося допомогти подрузі, і вони аналізують усі можливі рішення, щоб надати їй допомогу.

Питання для обговорення

1. Звідки ви брали матеріал для своїх сценок? Чи це були історії та фільми про залякування, чи власний досвід?
2. Які способи владнання ситуації здатні впливати позитивно, а які мали б негативний наслідок?
3. Чи легко розмовляти щиро з подругою, яку залякують?
4. Який найкращий спосіб знайти рішення, прийнятне для всіх?

Які права має дитина? Де записано права дитини?

Права дітей записано у Конвенції про права дитини. Цей документ підтримали 192 держави світу. На їхніх територіях ця Конвенція є обов'язковою для виконання. Україна також підписала цей документ і гарнатує його виконання.

У Конвенції йдеться про те, що діти мають права людини і потребують особливого захисту, поваги індивідуальності, гідності та недоторканності особистого життя. Для виховання дитини найкращим середовищем є сім'я, тому держава має підтримувати сім'ю.

Ось деякі права, що містить Конвенція про права дитини.

- Якнайкраще забезпечення інтересів дитини.
- Повага до прав батьків.
- Право на життя, виживання і вільний розвиток.
- Право на прізвище та ім'я.
- Право на ім'я і набуття громадянства.
- Свобода думки, совісті, релігії.
- Право на освіту.
- Право на відпочинок і розваги.

3. Проаналізуйте наведений текст. Поясніть, як держава забезпечує реалізацію та захист прав дитини.

4. Знайдіть у мережі Інтернет текст Конвенції про права дитини. Розгляньте запропоновані фотографії. Які права дитини вони ілюструють?

Усі діти мають право на навчання. Відвідувати дитячий садочок в Україні не обов'язково. Однак здобути шкільну освіту мають усі. Тому держава зобов'язана подбати про те, щоби всі діти мали гарантований доступ до освіти. Держава має побудувати достатню кількість шкіл, підготувати вчителів, розробити програми, забезпечити учнів та учениць навчальними матеріалами тощо. Навчання у державних школах відбувається безоплатно. Ніхто не може перешкоджати здобуттю дитиною освіти.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Поясніть, як пов'язані права людини, гідність і рівність.
2. Чи доводилося вам чути про порушення прав дитини або бути свідком таких порушень? За допомогою додаткових джерел відшукайте інформацію про права дітей, які порушують найчастіше. Як кожен і кожна з вас може запобігти таким порушенням?
3. Прочитайте історію про порушення прав дитини. Запропонуйте шляхи її вирішення.

На сторінку групи «Стоп насильство у школах» у Facebook надійшов лист від дівчинки:

«Мені 12 років, і я ненавиджу ходити до школи, тому що ніхто мене не любить. Там є група дітей, які ображають мене за кожної нагоди. Вони говорять, що я потворна і негарна і моїм батькам має бути соромно за мене. Моя найкраща подруга перестала розмовляти зі мною і навіть потоваришувала з деякими дітьми з тієї групи. Я ненавиджу її. Я почуваюся такою самотньою і боюся, що те, що говорять про батьків, – правда».

4. Організуйте в класі виставку малюнків про права дітей.

Що таке демократія і як вона пов'язана з правами людини

Що таке демократія?

Як здійснюється демократія?

Як пов'язані демократія та права людини?

Обговорення

Чи знаєте ви, що таке демократія? Що ви чули раніше про це поняття?

1. Прочитайте текст і прокоментуйте його. Визначте на його підставі зміст поняття «демократія».

Що таке демократія?

ЩО ТАКЕ ДЕМОКРАТІЯ?

Слово «демократія» походить від грецьких слів «демос», що означає «народ», і «кратос», тобто влада. Тому поняття «демократія» тлумачать як «влада народу»: спосіб управління суспільством, який залежить від волі народу.

Існує багато різних моделей демократичного уряду в усьому світі. Демократія – це не самодержавство чи диктатура, коли править одна людина, і це не олігархія, коли правителями є невелика частина суспільства. Демократія – це уряд, що діє від імені всіх людей, відповідно до їхньої волі.

Чому демократія?

Для демократії ключовими є два принципи, які допомагають пояснити її цінність:

1. Індивідуальна автономія: ніхто не має підкорятися правилам, що нав'язані іншими. Люди повинні мати можливість самостійно організовувати своє життя, але пам'ятати про правила і закони, що діють у суспільстві.

2. Рівність: ідея, суть якої полягає в тому, що кожна людина має таку саму можливість впливати на життя суспільства, у якому вона живе, як і інші члени цього суспільства.

*За матеріалами Ради Європи:
coe.int/uk/web/compass/democracy*

Зразок бюлетеня
для голосування

Як здійснюється демократія?

Сьогодні у багатьох демократичних країнах, зокрема й в Україні, демократія здійснюється шляхом виборів. Народ обирає своїх представників на посаду президента, депутатів до Верховної Ради, депутатів та голів органів місцевого самоврядування. Обрані представники і представниці зобов'язані керувати державою або місцевою громадою від імені всього народу. Право висувати свою кандидатуру на виборах і стати президентом, президенткою, депутатом чи депутаткою також є одним із проявів демократії.

2. Змодельуйте в класі процедуру демократичних виборів.

Поміркуйте, на яку посаду ви оголосите вибори. Це може бути президент / президентка класу, члени ради класу або щось інше. Складіть перелік прав і обов'язків, які виконуватиме людина на цій посаді. Ті, хто бажає обійняти посаду, нехай засвідчать це, піднявши руку. Далі кандидати і кандидатки мають виступити з короткими промовами, у яких переконуватимуть голосувати за себе.

Обговоріть, як забезпечити рівні та вільні вибори.

Підготуйте бюлетені для голосування із зазначенням прізвища й імені кандидатів і кандидаток. Навпроти кожного імені мусить бути місце для позначки. Відведіть у класі місце для голосування. Врахуйте, що місце має бути закрито від сторонніх очей.

Розпочніть процедуру виборів. Кожен і кожна мають взяти один бюлетень, відійти до місця голосування і поставити позначку на бюлетені. Далі вкинути бюлетень у спеціальну скриньку. Після того, як усі проголосують, комісія з кількох осіб має порахувати голоси й оголосити переможця чи переможницю.

Як пов'язані демократія та права людини?

Демократія нерозривно пов'язана з правами людини. Навіть більше: демократія неможлива без дотримання прав людини. Права людини, про які йдеться у Загальній декларації прав людини, неможливо реалізувати у недемократичному суспільстві.

Право на мирні збори –
важлива складова демократії

Кожна людина має право на свободу думки, совісті (вільне самовизначення) та релігії. Ми маємо вільно мислити, аби розвиватися. Якщо людей карають за їхні думки, це суперечить правам людини і знищує демократію. Свобода думки спричиняє розмаїття поглядів у суспільстві, можливість мислити вільно, сповідувати певну релігію або не сповідувати жодної.

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення. Свобода думки має сенс, коли ми можемо вільно висловлюватися, поширювати свої ідеї у суспільстві. Якщо ми не маємо можливості говорити й бути почутими, – як тоді брати участь в управлінні державою і впливати на суспільство? Водночас свобода думки не може бути використана на шкоду іншій людині чи державі.

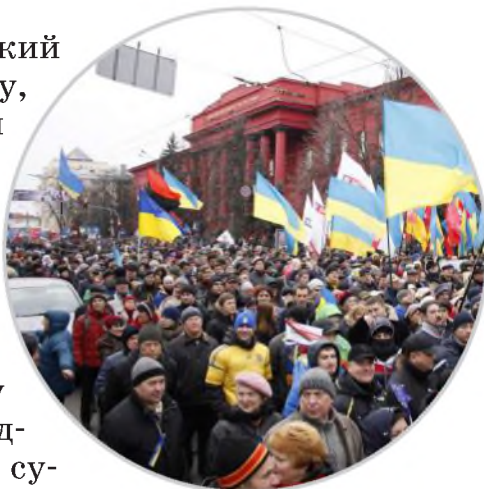
Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Голос однієї людини важливий, а голос групи людей має ще більший вплив. Кожен і кожна з нас має право ділитися власними думками з іншими, об'єднуватися з однодумцями, виступати проти рішень, з якими не згоден і не згодна. Гуртом діяти легше й результативніше. Якщо держава забороняє об'єднуватися, влаштовувати мирні збори, тоді демократія неможлива. Адже в такому разі держава не дає можливості своєму народу вільно висловлюватися.

Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. Тобто обирати і обиратися – це право кожного і кожної.

Вибори – це можливість людини впливати на розвиток власної держави та громади.

Воля народу повинна бути основою діяльності уряду. Жоден уряд у демократичній державі не має права діяти всупереч волі свого народу. Уряд існує саме для того, аби забезпечити здійснення волі народу, а не нав'язувати свою.

Українці не раз доводили, що уряд, який бажає діяти усупереч прагненням народу, не може керувати нашою державою. Для нашого суспільства захист демократії – важлива складова самоусвідомлення. Українці сприйняли посягання на демократичні права як посягання на особисту гідність кожного громадянина. Зокрема, через те, що уряд не дослухався до прагнення українського народу розвиватися європейським шляхом та відповів грубою силою на законні вимоги суспільства, у 2013 році розпочалася Революція Гідності.

3. Обговоріть, чому порушення прав людини, усунення етнічного, релігійного, культурного та іншого розмаїття, а також замовчування фактів про такі дії є небезпекою для демократії?

4. Проаналізуйте особливості роботи вашої школи за такими критеріями:

- дотримання прав людини, зокрема, недискримінації;
- повага до гідності людини.

ПІДСУМОВУЄМО

1. Чому трапляються випадки порушення прав людини? Як не допустити цього?
2. Як ви розумієте два принципи, які є основою демократії?
3. Хто є творцем демократії? Як пов'язані вибори і демократія?
4. Існує думка, що демократія може розвиватися лише там, де громадяни активно використовують свої можливості – беруть участь у виборах, створюють організації, які контролюють державу тощо. Чи погоджуєтеся ви з цією думкою? Свої міркування оформіть у вигляді есе.

Що ми дізналися про себе і про нашу країну. Урок-узагальнення

Які витоки має демократія в Україні?

Обговорення

Як ви зрозуміли сутність демократії?

Чи доводилося вам мати справу з безпосередніми проявами демократії?

Які витоки має демократія в Україні?

Ви вже знаєте, що таке демократія. Та вона не завжди була такою, як зараз. Як і людство, демократія змінювалася та розвивалася. За часів княжої Русі-України та Гетьманщини влада належала одній особі — князеві та гетьману відповідно. Та навіть у ті далекі часи в українському суспільстві вже закладалися демократичні традиції.

У часи Русі-України важливі питання життя князівства чи міста часто вирішували на всенародному *вічі* — зборах вільних людей. Історія знає випадки, коли всенародне віче обирало київського князя або ж позбавляло його влади. Перейняла традицію спільного обговорення важливих питань і князівська верхівка. Вона збиралася на князівські з'їзди, де вирішувала найважливіші питання — перш за все про боротьбу з ворогами.

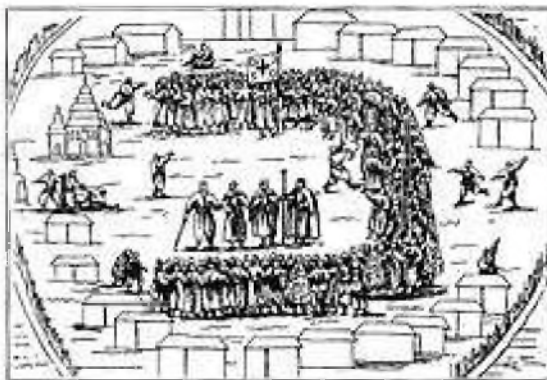
З'їзд князів.
Художник
Петро Андрусів.
1977 рік ►

▲ Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Художниця Наталія Павлусенко

За доби українського козацтва демократичний уклад стає основою життя у мирний час. Більшість посад, включаючи найголовніші – отамана Запорозької Січі та гетьмана Війська Запорозького – були виборними. У голосуванні брали участь усі козаки. Вони не ходили на виборчі дільниці, а збиралися на великому майдані в центрі Січі. Виборці голосно вигукували ім'я того, кого хотіли бачити своїм очільником. Перемагав той, кого підтримувала найбільша кількість козаків. Йому передавали символ влади – булаву та присягали коритися гетьманові та його владі.

Козацька рада на Січі. З гравюри 1786 року ►

▲ Кошовий отаман Іван Сірко. Художниця Наталія Павлусенко

Найвідоміший гетьман, якого не раз обирали козаки, – Петро Конашевич-Сагайдачний. Він уславився успішними морськими та сухопутними походами. На Січі легендарною особистістю був Іван Сірко. Його козаки обирали своїм отаманом більш як десять разів.

Сучасна Україна після відновлення незалежності у 1991 році була проголошена демократичною державою. Про це йдеться в Конституції та інших законах, які покликані утверджувати та захищати права і свободи людини. Серед них – право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Таке право мають громадяни, яким виповнилося 18 років.

Дітям в Україні також гарантовано право створювати власні організації, аби захищати свої права і свободи. Їх називають *молодіжними громадськими організаціями*. Стати учасником такої організації можна з 14 років.

1. Спираючись на власні знання та користуючись матеріалами різноманітних джерел, доповніть ментальну карту ключовими складовими та словами. Поєднайте кола, щоб показати в'язки між ними.

2. Прочитайте медіатекст про Іллінську громаду. Які важливі складові життя громади вдалося поєднати в одному проєкті? Чому важливо, аби усі робили свій внесок у життя громади? Чи у вашій громаді створюють подібні відповідальні проєкти?

Чому демократія – це не лише права, а й відповідальність?

На територію заїжджає вантажівка-самоскид, зупиняється біля одного з павільйонів і гучно висипає вантаж – різнокольорові пластикові пляшки. Працівники жваво відсортовують їх за кольорами. Після цього запускається прес і гора пластикового сміття легко перетворюється на невеликі, компактні брикети, вагою близько 20 кілограмів кожен.

Так працює комунальне підприємство «Добробут» Іллінецької міськради, що на Вінниччині, де навчилися акумулювати гроші зі сміття в інтересах громади. Іллінці – невеличке затишне місто з населенням дванадцять із половиною тисяч осіб, розташоване за 65 кілометрів від Вінниці.

У місті затвердили програму роздільного збору твердих побутових відходів, що передбачає відокремлення від загальної маси сміття пластикової пляшки і пластмаси. Для цього, окрім звичайних контейнерів для сміття, у місті встановлені спеціальні контейнери для збору пластику.

Мешканці активно включилися у процес сортування відходів, адже зрозуміли безпосередній зв'язок між сортуванням сміття і озелененням міста, – дохід від реалізації вторинного пластику спрямовується на фінансування тепличного господарства, яке вирощує саджанці квітів, що прикрашають міські вулиці, парки та сквери. Завдяки цьому міська влада не лише не витрачає кошти на озеленення, а й створила нові робочі місця.

3. Прочитайте наведені дописи у соціальній мережі. Знайдіть на карті, де знаходяться ці місця. Підготуйте власний допис про визначні або цікаві місця України або вашої громади. Якщо ви маєте сторінку в соціальних мережах – розмістіть цей допис на своїй сторінці. Поширте дописи своїх однокласників та однокласниць.

Привіт із села Парутине в Миколаївській області. Я пишаюся тим, що живу на місці, де сотні років тому жили давні греки! Із самого дитинства я люблю ходити довкола цих давніх руїн. Вони приваблюють мене своєю вишуканістю. Як би я хотіла подорожувати у часі!

Львів – моє рідне місто. Його заснував середньовічний князь для свого сина – Лева. У різні періоди історії він належав кільком країнам та імперіям, тому в ньому багата культура та спадщина. Люблю милуватися його вулицями та краєвидами!

Чекаю кожного у Львові!

4. Із запропонованих варіантів оберіть один та виконайте проєкт відповідно до плану.

1. Створіть хмару ідей з теми.
2. Чому ця тема важлива для вашої громади чи країни?
3. Поставте 3–5 запитань до цієї теми. Обговоріть відповіді у класі.
4. Що цікавого з цієї теми ви би могли розповісти? Виберіть кілька фактів, користуючись підручником чи пошуком в інтернеті.
5. Підсумуйте ваше дослідження. Розділіть матеріал між учасниками групи.
6. Презентуйте свої проєкти іншим групам.

Варіант 1. «Україна – демократична держава».

Варіант 2. «Наш історико-етнографічний регіон на мапі України в минулому й тепер».

Варіант 3. «Ми творимо майбутнє нашого регіону».

СЛОВНИК

Влада – можливість впливати на діяльність, поведінку та долю інших людей за допомогою авторитету, права чи насильства.

Гідність – сукупність рис, що характеризують позитивні якості кожної / кожного з нас, фіксують уявлення про цінність людини.

Демократія – стан суспільних відносин, за якого найвища влада належить народові, кожна людина має право на висловлення власної думки та зобов'язана поважати інших.

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу.

Держава – універсальний спосіб організації суспільства, покликаний впорядкувати і забезпечити стабільні та безпечні умови для життя людини в суспільстві.

Дискримінація – будь-яка відмінність, виключення, обмеження або перевага, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав.

Діалект – місцевий різновид мови.

Діаспора – етнічна, релігійна чи мовно-культурна спільнота, що перебуває поза межами країни походження, проте усвідомлює спорідненість із нею.

Етнографія – наука, що вивчає походження етносів, особливості їхньої культури та побуту.

Закон – це документ, який має вищу силу і приймається державними органами. Закон є одним із видів правил.

Звичаєве право – підтримка державою усталених у суспільстві норм, звичаїв та правил, які стають обов'язковими для всієї спільноти.

Звичай – правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, громади чи колективу.

Історико-географічний регіон – частина території країни, яка вирізняється з-поміж інших місцевими особливостями.

Історична карта – карта, на якій за допомогою спеціальних позначок вказано місця історичних подій, явищ чи процесів.

Історична топоніміка – наука, яка вивчає походження топонімів, їх зміну і функціонування в різні історичні періоди.

Кам'яний вік – найдавніший період в історії людства. Доба, коли люди використовували в основному знаряддя праці, зроблені з каменю та / або дерева.

Кочовики – спільноти людей, життя яких ґрунтується на випасанні великих стад худоби. Тому вони постійно переміщуються.

Країна – територія, об'єднана спільною історією, природними умовами, населенням тощо.

Культура – це матеріальні і духовні цінності, які створені людством за весь час його існування.

Окупація – тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.

Органи влади – це елемент механізму держави, що бере участь у виконанні державних функцій і наділений владними повноваженнями. Органи влади складаються з державних службовців, які отримують посаду через вибори чи призначення.

Особистий кордон – розуміння власного «Я» окремо від інших.

Первісне суспільство – найдавніша стадія розвитку людських спільнот, яка утворилася заради спільного захисту та добування їжі. Тому усі його члени мали рівні права та обов'язки.

Плем'я – об'єднання людей, які жили на спільній території та мали спільні органи влади.

Подія – будь-яка зміна, яка трапилася в певному місці та в певний час.

Політична програма – документ, у якому викладено основні цілі та методи досягнення цих цілей політичної партії чи окремого діяча, що бере участь у виборах до органів влади.

Правила – норми суспільного життя, які визначають дії людей або спільнот у певних життєвих ситуаціях.

Право – це можливість людини користуватися і розпоряджатися благами і свободами, встановленими законом.

Приватна власність – законне право особи на конкретне майно (гроші, житло, продукти праці, рухоме майно).

Приватний простір – це відстань, яку ми тримаємо щодо інших людей, а також простір навколо нас, який вважаємо своїм.

Публічний простір – простір, який є відкритим і доступним для всіх. У публічному просторі вирує соціальне життя та відбувається культурний обмін.

Ремісник – особа, яка виготовляє вироби ручним способом, користуючись власними знаряддями праці, працює здебільшого на замовлення.

Родина – це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів.

Самоврядування – надане законом право місцевих органів самостійно вирішувати питання, що входять до їхніх повноважень.

Сусідська община – спільнота людей, яка складалася з окремих сімей, не пов'язаних між собою родинними зв'язками.

Топоніміка – наука, яка вивчає назви географічних об'єктів (топоніми).

Хронологія – спеціальна історична наука про час, його відлік, поділ та обрахунок.

Навчальне видання

ПАНАРІН Олександр Євгенійович
МАКАРЕВИЧ Антоніна Сергіївна
ТОПОЛЬНИЦЬКА Юлія Андріївна
ОХРИМЕНКО Олександр Святославович

**УКРАЇНА І СВІТ:
ВСТУП ДО ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ**

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Зображення використовуються згідно
з ліцензією Shutterstock / FOTODOM UKRAINE

Панарін О. Є.
П16 Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти : підруч. для 5 кл. закл.
загал. серед. освіти. / О. Є. Панарін, А. С. Макаревич, Ю.А. Топольницька,
О. С. Охріменко. — Київ : Літера ЛТД, 2022. — с. 144.

ISBN 978-966-945-355-6

УДК 4(477):37.017.4(075.3)